

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Zmiany w strukturze
społeczno-demograficznej
ludności nierolniczej
w latach 2000-2005***

nr 81

Warszawa 2007

***Paweł Chmieliński
Agnieszka Otłowska***

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Zmiany w strukturze
społeczno-demograficznej
ludności nierolniczej
w latach 2000-2005***

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Zmiany w strukturze
społeczno-demograficznej
ludności nierolniczej
w latach 2000-2005***

*Redakcja naukowa
dr hab. Alina Sikorska*

*Autorzy:
mgr inż. Paweł Chmieliński
dr inż. Agnieszka Otłowska*

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2007

Autorzy publikacji są pracownikami naukowymi
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur
na obszarach wiejskich*

Celem pracy była charakterystyka tej części wiejskiej społeczności, która nie użytkuje gospodarstw rolnych. Dane o mobilności badanej grupy, cechach demograficznych oraz głównych źródłach utrzymania pozwalają na określenie zmian, jakie zaszły w tej społeczności przed akcesją i w pierwszym okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej.

Recenzent
prof. dr hab. Janina Sawicka, SGGW

Korekta
Krzysztof Kossakowski

Redakcja techniczna
Leszek Ślipski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-60798-28-7

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0·prefiks·22) 50 54 444
faks: (0·prefiks·22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk: ABM System

Oprawa: UWIPAL

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Populacja rodzin bez gospodarstw rolnych w latach 2000-2005	11
1.1. Skala zjawiska i tendencje zmian	11
1.2. Mobilność rodzin i ludności	14
2. Struktura społeczno-demograficzna.....	22
2.1. Wiek	22
2.2. Płeć.....	23
2.3. Wykształcenie	24
3. Charakterystyka rodzin.....	28
3.1. Źródła utrzymania.....	28
3.2. Poziom przychodów	31
3.3. Wyposażenie gospodarstw domowych.....	34
Podsumowanie	39
Literatura	44
ANEKS	45

Wprowadzenie

Jednym z elementów oceny stopnia wielofunkcyjnego rozwoju wsi jest określenie skali przemian wśród ludności niezwiązanej z gospodarstwem rolnym. Monitorowanie przeobrażeń w zbiorowości rodzin bezrolnych pozwala na wyznaczenie stopnia zaawansowania przekształceń gospodarczych i urbanizacji terenów wiejskich. Zmiany w aktywności ekonomicznej oraz mobilności przestrzennej tej grupy odzwierciedlają przemiany zachodzące w sferze infrastruktury społecznej i technicznej na wsi, co warunkuje wyrównanie poziomu życia na obszarach wiejskich względem miast. Analiza stopnia nasilania się migracji rodzin bezrolnych, a z badań wynika, że jest to grupa stosunkowo bardziej mobilna niż rodziny posiadające ziemię, pozwala na określenie czy i na ile wieś staje się konkurencyjna dla miasta jako miejsce życia i pracy. Znaczący wzrost dysproporcji w rozwoju ekonomiczno-społecznym pomiędzy terenami silnie zurbanizowanymi, a peryferyjnymi niesie za sobą nasilenie migracji ludności do miejsc, gdzie możliwości poprawy sytuacji ekonomicznej są wyższe. Wyodrębianie się zbiorowości bezrolnej, a zwłaszcza przyjmowanie takiego statusu przez osoby pochodzące z rodzin rolniczych, pozwala stwierdzić na ile sytuacja makroekonomiczna oraz chłonność lokalnych rynków pracy wpływają na przemiany w rolnictwie, stymulując proces koncentracji ziemi i przyczyniają się do dywersyfikacji źródeł zarobkowania.

Niezależnie od zmiany uwarunkowań w kształtowaniu się grupy wiejskich rodzin bezrolnych, na przestrzeni lat objętych kolejnymi badaniami ankietowymi IERiGŻ-PIB, w dalszym ciągu proces ten wykazywał tendencje wzrostowe. Miało to swoje uzasadnienie w determinacji mieszkańców wsi w dążeniu do poprawy warunków życia, co przy ograniczonych możliwościach rozwojowych znacznej części gospodarstw rolnych i pogłębiającego się wśród ludności z nimi związanej poczucia zbędności, skłaniało do poszukiwania nowych źródeł utrzymania. Także nowe wyzwania konkurencyjności na rynku produktów żywnościowych oraz postęp technologiczny wymuszały ograniczenia w liczbie za-

trudnionych w rolnictwie i mimo powiązań rodzinnych oraz wzrastania roli asekuracyjnej gospodarstw na wypadek utraty nierolniczego zatrudnienia, utrzymywała się silna presja motywacyjna do ich opuszczania. Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej zjawisko to uległo intensyfikacji. W rezultacie, pomimo szeregu utrudnień w narastaniu procesu wyodrębniania się wiejskich rodzin nieposiadających gospodarstw rolnych, ta kategoria na trwałe wpisała się w wiejską rzeczywistość, a przy określaniu wymogów dalszego rozwoju społeczno-ekonomicznego obszarów wiejskich przypisuje się jej szczególne znaczenie.

Głównym celem pracy jest charakterystyka tej części wiejskiej społeczności (zarówno rodzin, jak i osób wchodzących w ich skład), która nie użytkuje gospodarstw rolnych. Dane o mobilności badanej grupy, cechach demograficznych oraz głównych źródłach utrzymania pozwalają na określenie zmian, jakie zaszły w tej społeczności przed akcesją i w pierwszym okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej.

Źródłem danych objętych analizą są wyniki ankiety IERiGŻ-PIB przeprowadzonej w 2005 roku wśród rodzin zamieszkałych w 76 wsiach położonych w różnych regionach kraju. Dobór wsi objętych badaniem ma charakter celowy i reprezentatywny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne ludności oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych położonych w granicach wyróżnionych regionów¹ (mapa 1). W zasadzie w próbie badawczej nie ma wsi miejsko-wiejskich, robotniczych lub szczególnie atrakcyjnych turystycznie, pod względem położenia. Miejscowości, w których przeprowadzono ankietę, stanowią stałą próbę w panelowych badaniach terenowych prowadzonych cyklicznie w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB.

Podczas badania ankietowego informacje od respondentów zbierane są przy pomocy kwestionariusza z udziałem osób trzecich, których funkcja sprowadza się do jak najwierniejszego i dosłownego przekazania treści pytań i zarejestrowania odpowiedzi. Oznacza to, że ankieter spełnia *de facto* rolę instrumentu badawczego o dużej wrażliwości i precyzji. Poza tym kwestionariusz jest zawsze wypełniany w obecności ankietowanej osoby, by do minimum ograniczyć wpływ ankietera na treść wypowiedzi respondenta. Badaniem zawsze obejmowane są wszystkie rodziny zamieszkujące na terenie wybranych wsi.

W 2005 roku łącznie przeprowadzono ankietę w 8604 rodzinach wiejskich. Tą drogą zebrano materiały źródłowe o cechach społecznych i aktywności

---

¹ W prowadzonych badaniach wydzielono pięć makroregionów. Przy ich wyodrębnianiu kierowano się historycznie ukształtowanymi podobieństwami w cechach struktury społeczno-gospodarczej poszczególnych terenów (województw). Szerzej o podziale makroregionalnym pisze: A. Sikorska: *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 5-10.

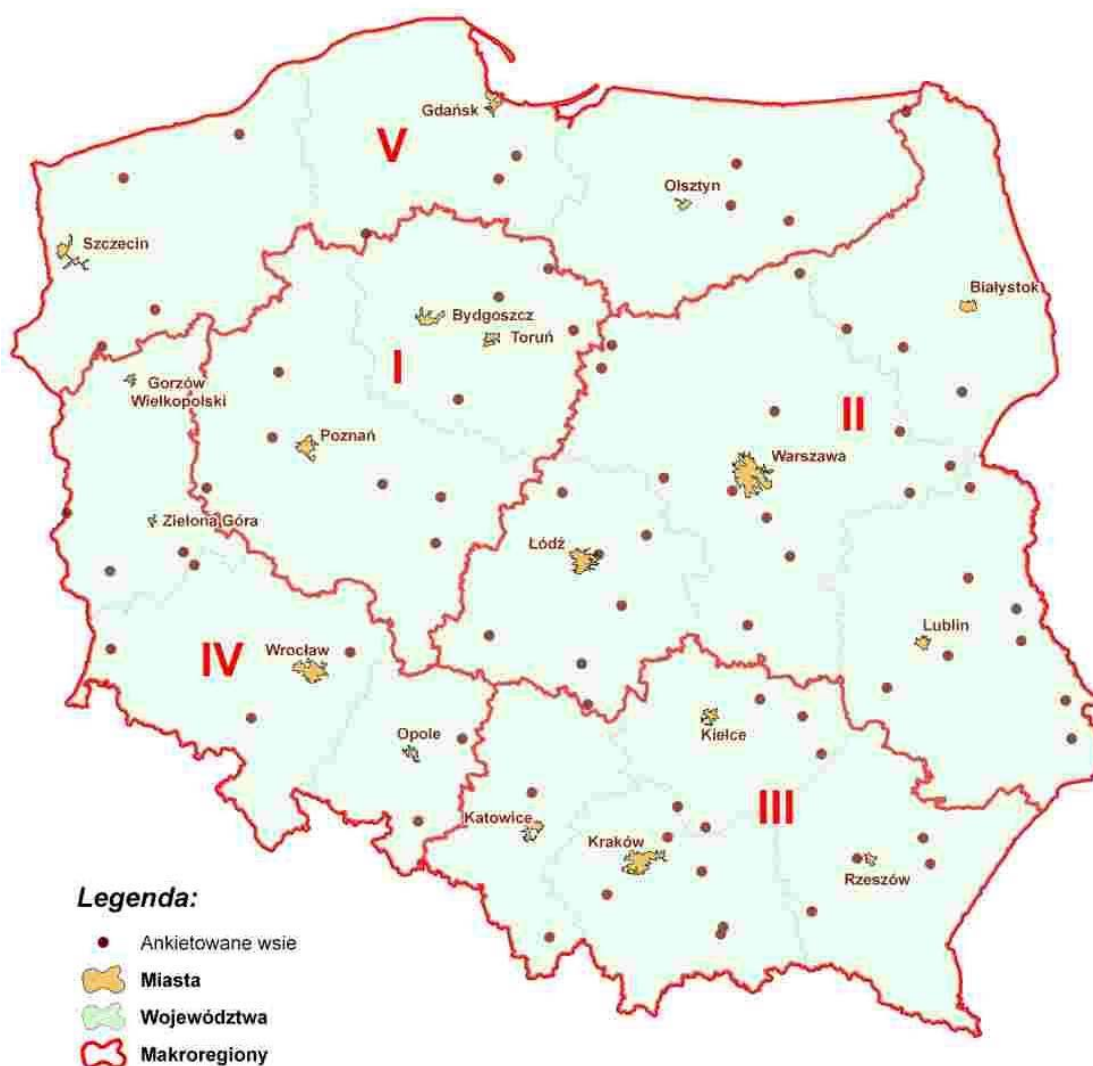

ekonomicznej wszystkich żyjących tam osób. W zbiorze znalazło się 4899 rodzin nieposiadających gospodarstw rolnych i ta populacja stanowi przedmiot niniejszej pracy. Przy wyznaczaniu dynamiki zachodzących zmian, punktem odniesienia są wyniki badań analogicznej zbiorowości w 2000 roku.

Przy charakterystyce wykorzystanych materiałów źródłowych trzeba podkreślić, że głównym walorem opisywanych badań jest wielowątkowość zbieranych informacji. W treści ankiety skierowanej do rodzin nieposiadających gospodarstw rolnych zasadniczą część pytań dotyczy rodziny, wychodźstwa ze wsi i napływu nowych rodzin i osób. Szczegółowo rozbudowane są pytania odnoszące się do źródeł utrzymania rodziny oraz cech demograficznych, poziomu wykształcenia i aktywności zawodowej osób wchodzących w skład tych rodzin. Wyodrębniony blok pytań dotyczy wyposażenia gospodarstwa domowego w podstawowe przedmioty i urządzenia, co pozwala na określenie standardu życia badanej zbiorowości.

Praca składa się z trzech części. W pierwszej dokonano analizy zmian w przestrzennym rozkładzie liczebności rodzin bezrolnych w latach 2000-2005, ze szczególnym uwzględnieniem procesów migracyjnych jako czynnika wpływającego na wielkość badanej grupy gospodarstw domowych. W kolejnej przedstawiono cechy społeczno-demograficzne tej populacji. W ostatniej części dokonano analizy źródeł utrzymania i poziomu dochodu ludności nierolniczej oraz oceny przemian w poziomie życia w oparciu o stan wyposażenia gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania oraz instalacje sanitarno-techniczne.

Mapa 1. Położenie wsi w badaniu IERiGŻ-PIB w podziale makroregionalnym*

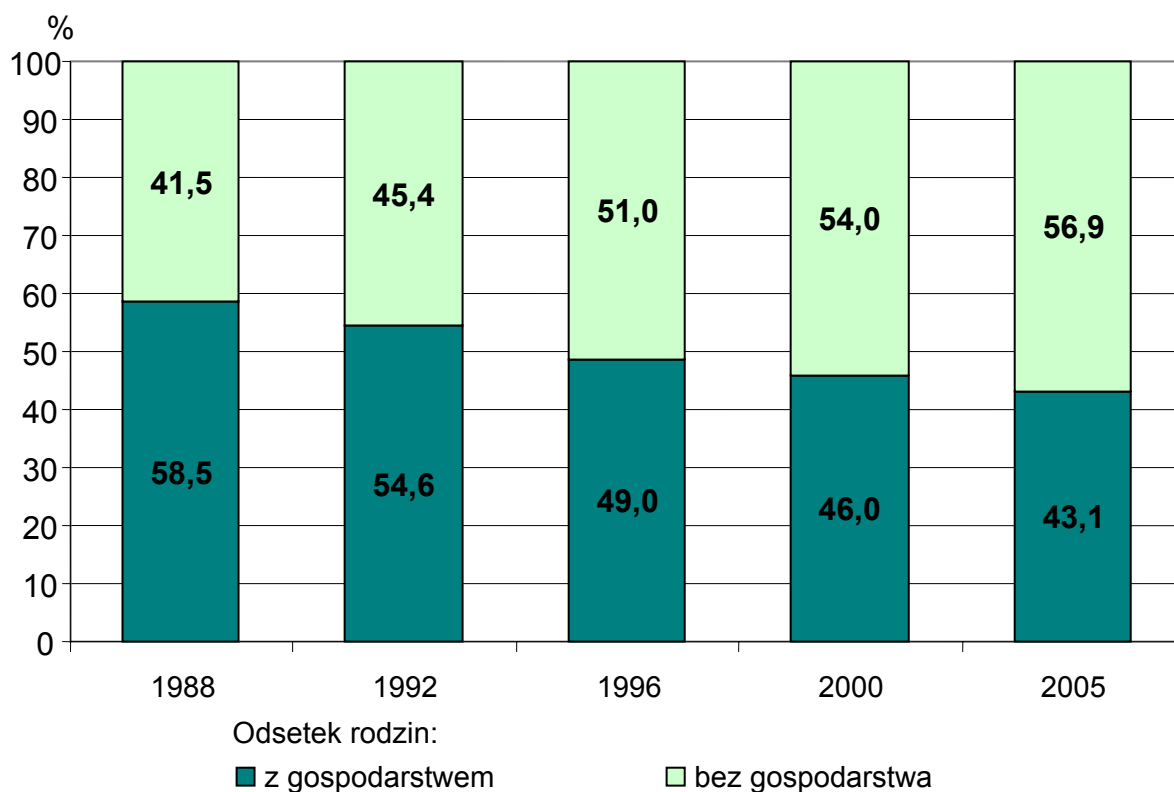
* Wydzielono pięć makroregionów, przy wyodrębnianiu których brano pod uwagę obowiązujący podział wojewódzki oraz podobieństwa w historycznie ukształtowanych cechach struktury społeczno-gospodarczej wsi i rolnictwa danego terenu. Poszczególne makroregiony obejmują następujące województwa: **środkowozachodni (I)** – wielkopolskie i kujawsko-pomorskie; **środkowowschodni (II)** – łódzkie, mazowieckie, podlaskie i lubelskie; **południowo-wschodni (III)** – śląskie, małopolskie, świętokrzyskie i podkarpackie; **południowo-zachodni (IV)** – opolskie, dolnośląskie i lubuskie; **północny (V)** – zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie.

1. Populacja rodzin bez gospodarstw rolnych w latach 2000-2005

1.1. Skala zjawiska i tendencje zmian

Jak już zaznaczono we wstępie opracowania ankietą objęto około 5 tysięcy rodzin bezrolnych, które stanowiły 57% badanej próby. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w okresie ostatnich kilkunastu lat udział rodzin bez gospodarstw rolnych wśród ogółu mieszkańców wsi systematycznie wzrastał. W badanej w 2005 r. zbiorowości liczba wiejskich rodzin bezrolnych była blisko o 3% większa niż pięć lat wcześniej. Na przestrzeni niemal dwóch dekad udział rodzin nieużytkujących gospodarstwa rolnego w badanej populacji rodzin wiejskich zwiększył się o 15,4 punktów procentowych (p.p.). Podstawowym wyznacznikiem tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego (rys. 1).

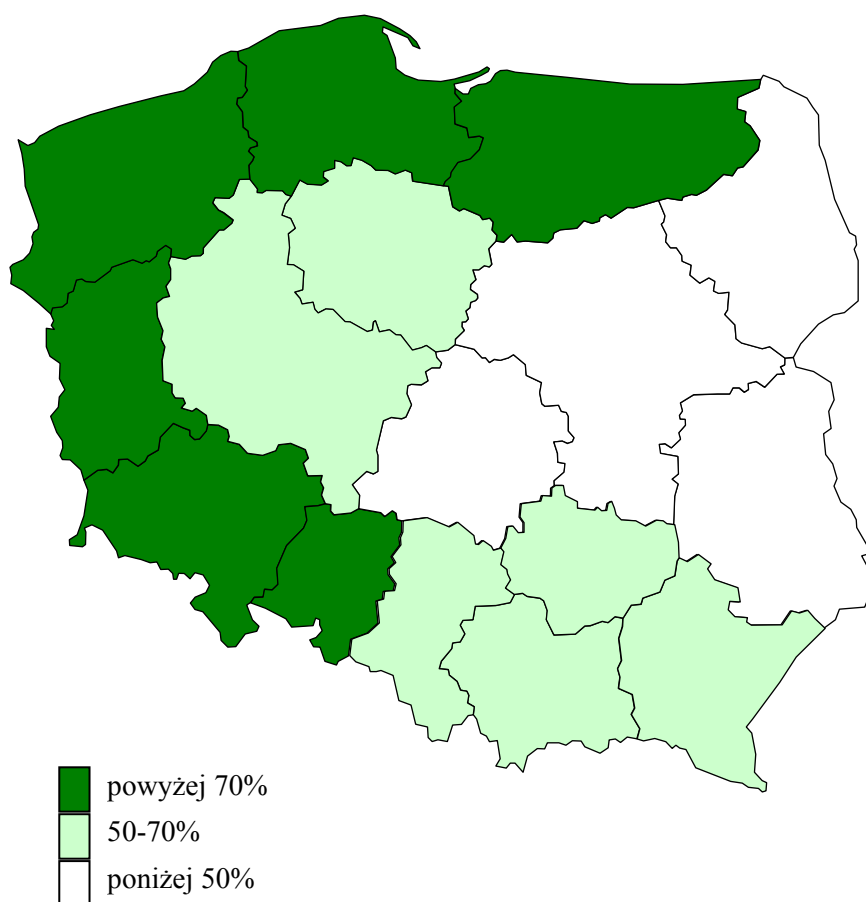
Rysunek 1. Struktura rodzin wiejskich według użytkowania gospodarstw w latach 1988-2005

Źródło: Ankieta IERiGŻ 1988, 1992, 1996, 2000 i 2005.

Badanie potwierdza, że chociaż liczebność rodzin bez ziemi ulegała powiększeniu we wszystkich makroregionach, to w dalszym ciągu utrzymywały się znaczące różnice przestrzenne w skali tego procesu. W badanym okresie liczba rodzin nierolniczych najintensywniej wzrastała w makroregionach: południowo-wschodnim i południowo-zachodnim. W porównaniu do 2000 r. w pierwszym z wymienionych makroregionów liczebność tej kategorii ludności wzrosła prawie o 4 p.p., natomiast w drugim o 2,5 p.p. Z kolei na przestrzeni dekady 1996-2005 najistotniejszy przyrost liczby rodzin wiejskich nieużytkujących ziemi zaznaczył się na terenach makroregionu północnego (wzrost o ponad 14 p.p.). Obszar ten od lat wyróżniał się wysokim odsetkiem mieszkańców wsi niezwiązanych z rodzinnymi gospodarstwami rolnymi. W przeszłości wynikało to głównie z lokalizacji na tym terenie dużych skupisk państwowych gospodarstw rolnych.

Mapa 2. Przestrzenne różnice w wysokości udziału rodzin nieposiadających gospodarstwa rolnego (w % ogółu)

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Na zmiany w kształtowaniu się wysokości udziału rodzin niechłopskich w wiejskiej społeczności wpływa przede wszystkim fakt, że współcześnie coraz silniejsze staje się poczucie zbędności w rolnictwie, co z kolei łączy się z ekonomiczną koniecznością poszukiwania innych źródeł utrzymania.

Tabela 1. Przestrzenne zróżnicowanie udziału rodzin bezrolnych w latach 2000 i 2005

Makroregiony		Ogólna liczba zbadanych rodzin	w tym rodziny bez gospodarstw rolnych		Zmiany w liczbie rodzin	
			liczba	%	ogółem	niechłopskie
Ogółem	2000	8643	4716	54,6	100	100
	2005	8604	4899	56,9	99	104
Środkowozachodni	2000	1012	534	52,8	100	100
	2005	1031	556	53,9	102	104
Środkowo wschodni	2000	2787	1249	44,8	100	100
	2005	2635	1213	46,0	95	97
Południowo-wschodni	2000	2368	1117	47,2	100	100
	2005	2408	1229	51,0	102	110
Południowo-zachodni	2000	1255	897	71,5	100	100
	2005	1278	946	74,0	102	105
Północny	2000	1221	919	75,3	100	100
	2005	1252	955	76,3	103	104

Źródło: Ankieta IERiGŻ 2000, 2005.

Odnotowana w licznych badaniach skala zmian w podziale wiejskich rodzin według kryterium posiadania gospodarstwa rolnego nie wpłynęła na utrzymujące się od lat regionalne odrębności w tym zakresie. Polaryzacja wiejskich rodzin według tego miernika była bardziej zaawansowana na terenach zachodnich i północnych, natomiast w mniejszym stopniu dotyczyła wschodnich i południowych części kraju.

1.2. Mobilność rodzin i ludności

Z wcześniejszych badań wynika, że rodziny niechłopskie zawsze charakteryzowały się większą mobilnością przestrzenną i ekonomiczną w porównaniu z rodzinami posiadającymi gospodarstwa². To zjawisko głównie łączyć należy z mechanizmem wydzielania się grupy bezrolnych w efekcie mobilności społeczno-zawodowej ludności z rodzin rolniczych.

W zbiorze objętym badaniem w 2005 roku 13,4% z ogółu ankietowanych rodzin niechłopskich stanowiły rodziny nowe, tj. te które w badaniu po raz pierwszy pojawiły się w latach 2000-2005. Najwięcej nowo utworzonych rodzin bezrolnych odnotowano w makroregionie środkowozachodnim (17%) oraz w makroregionach: południowo-wschodnim (16%) i środkowowschodnim (13%), czyli na tych terenach, gdzie dotychczas rodziny wiejskie bez ziemi stanowiły stosunkowo najmniej liczną zbiorowość. Oznacza to, że procesy zróżnicowania społeczno-ekonomicznego wsi, związane z dywersyfikacją źródeł dochodu, coraz silniej zaznaczają się również na terenach, gdzie dotychczas wiejskie struktury odzwierciedlały przede wszystkim związek z rolnictwem.

Tabela 2. Nowe rodziny bezrolne według genezy powstania

Makroregion	Udział rodzin nowych	Nowe rodziny bezrolne według poprzedniego miejsca zamieszkania			
		przybyłe z innej miejscowości		z tej samej wsi	
		w procentach ogółu	w tym z rodzin rolnych	w procentach ogółu	w tym z rodzin rolnych
Ogółem	13,4	29,0	5,3	71,0	67,1
Środkowozachodni	17,3	29,0	0,0	71,0	50,0
Środkowowschodni	12,9	16,2	8,0	83,8	85,3
Południowo-wschodni	16,0	27,8	10,5	72,2	64,2
Południowo-zachodni	11,6	34,8	2,6	65,2	63,0
Północny	10,2	46,2	2,4	53,8	57,1

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Taką tezę potwierdzają wyniki badań dotyczące przyczyn wzrostu liczby rodzin bezrolnych na obszarach wiejskich. Powstają one przede wszystkim

² por. M. Pohoski, *Migracje ze wsi do miast*, PWE, Warszawa 1963 oraz Sikorska A., *Przemiany społeczno-ekonomicznej struktury niechłopskiej ludności wiejskiej*, Studia i Monografie nr 73, IERiGŻ, Warszawa 1995.

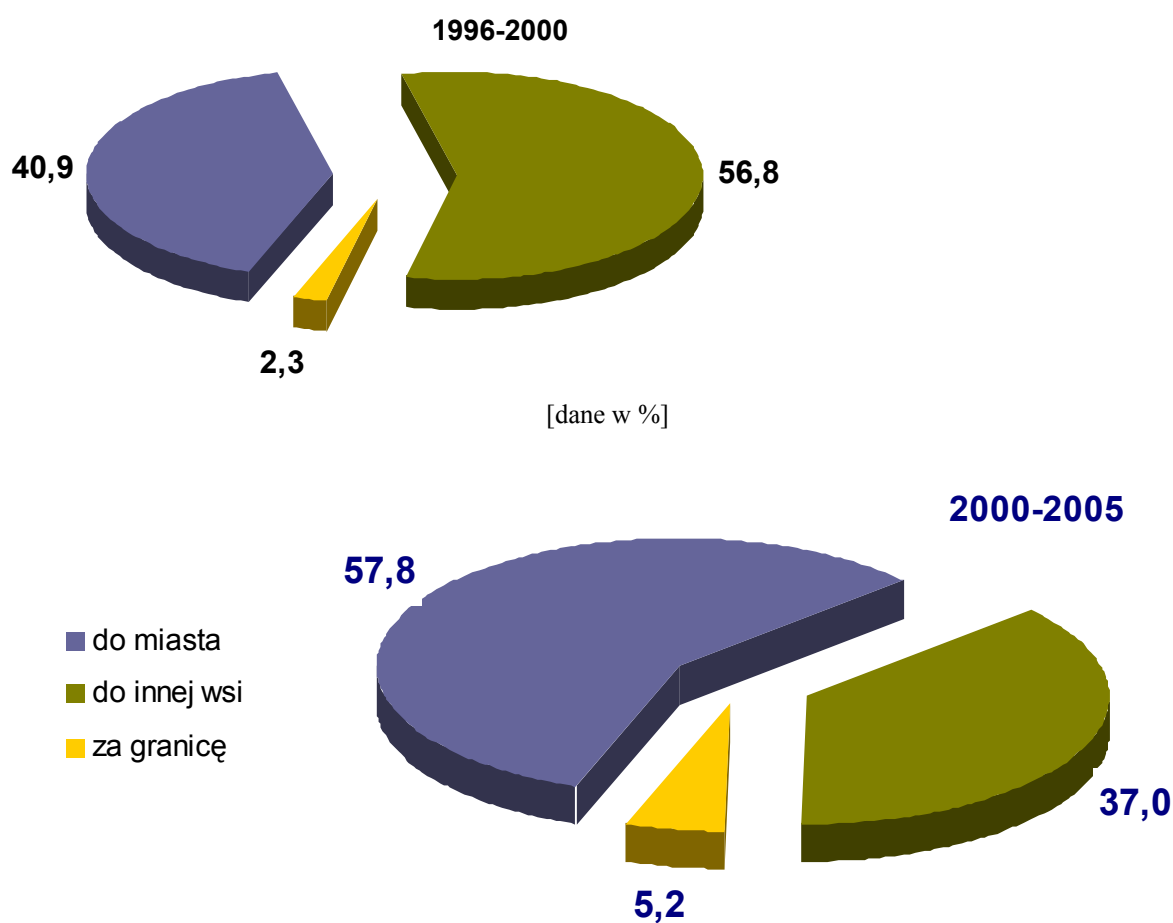
w wyniku wyzbywania się ziemi i tym samym utraty statusu rodziny rolniczej. To zjawisko wiązać należy ze stosunkowo dużą aktywnością ludności wiejskiej w poszukiwaniu źródeł zarobkowania. Natomiast w mniejszym stopniu na wyodrębnianie się kategorii wiejskich rodzin bezrolnych ma wpływ mobilność przestrzenna ludności. Blisko 30% nowych rodzin bezrolnych powstało w wyniku procesu migracji wewnątrzwiejskiej oraz napływu z miast, przy czym tylko w około 5% stanowiły przypadki, w których osoby zmieniające miejsce zamieszkania posiadały wcześniej gospodarstwo rolne lub pochodziły z rodzin, które użytkowały ziemię.

Opisywane tendencje w wyodrębnieniu się nowych rodzin nierolniczych odnotowano we wszystkich makroregionach, przy czym stosunkowo najczęściej procesy migracji przestrzennej wpływały na to zjawisko w makroregionie północnym. Najwyższy w skali kraju odsetek rodzin bezrolnych we wsiach położonych na tym obszarze i relatywnie wysoka koncentracja ziemi w gospodarstwach rolnych przyczyniały się do mniejszego niż w innych makroregionach udziału rodzin wcześniej związanych z rolnictwem wśród nowopowstałych jednostek. W latach 2000-2005 podobne zjawisko wystąpiło na terenie makroregionu środkowozachodniego, który od wielu lat nie tylko charakteryzuje się stosunkowo dużym średnim obszarem gospodarstwa rolnego, ale również najwyższym w skali kraju udziałem silnych ekonomicznie gospodarstw o stabilnej pozycji rynkowej. Zaobserwowane uwarunkowania regionalne dokumentują, że przyrost rodzin bezrolnych na obszarach wiejskich następuje głównie w wyniku profesjonalizacji pracy w gospodarstwie rolnym, wzrostu ich wyposażenia i racjonalizacji w dążeniu do właściwych relacji pomiędzy czynnikami produkcji. Coraz częściej specjalizacja gospodarstw, podyktowana zmieniającymi się uwarunkowaniami rynkowymi, powoduje presję do wyłączenia z produkcji rolniczej osób zbędnych. W wielu przypadkach zasilają one zbiorowość ludności niechłopskiej. Z kolei relatywnie większe rozmiary przemieszczeń terytorialnych wśród osób bezrolnych, w porównaniu z ludnością rolniczą należy wiązać z sytuacją na lokalnych rynkach pracy oraz oddziaływaniem dużych aglomeracji, które stwarzają możliwości zarobkowania w sektorach pozarolniczych. Można przypuszczać, że w przyszłości oddziaływanie dużych miast na przemiany na terenach wiejskich będzie się powiększało w miarę rozwoju infrastruktury, umożliwiającej podejmowanie pracy bez zmiany miejsca zamieszkania.

Na proces wyodrębniania się wiejskich rodzin bezrolnych miał wpływ nie tylko napływ nowych jednostek do tej kategorii, ale również ich ubytek. Najczęściej związany był on z migracją z badanych wsi lub rozpadem istniejącego wcześniej gospodarstwa domowego zwłaszcza, gdy było ono jedno- lub dwuosobowe lub tworzyli je ludzie starsi (np. z powodu zgonu). Analiza materiałów

ankietowych wykazała, że w badaniu z 2005 roku nie znalazło się ponad 12% ze zbioru rodzin objętych takim badaniem pięć lat wcześniej. W tej grupie blisko 48% stanowiły rodziny, które wyemigrowały z badanych wsi, natomiast w odniesieniu do pozostałych 52% ich ubytek był spowodowany śmiercią członków rodzin. To ostatnie zjawisko najbardziej zaznaczyło się w makroregionie środkowowschodnim, gdzie aż w 64% gospodarstw domowych rodzin bezrolnych zostało zlikwidowanych z tej przyczyny. Na tym terenie liczniej niż w pozostałych regionach kraju grupę bezrolnych tworzą rolnicy-emeryci.

Rysunek 2. Kierunki migracji rodzin nierolniczych

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

W grupie rodzin bezrolnych, które uchyły z racji zjawisk migracyjnych, w pięcioleciu 2000-2005 nastąpiła zmiana w porównaniu z latami 1996-2000 r. pod względem kierunku migracji. W ostatnio badanym okresie najwięcej rodzin bezrolnych opuściło wieś i przenieśli się do miasta (blisko 58%). Ponad 37% migrujących przeprowadziło się do innej wsi, a 5% opuściło ją z powodu wyjazdu za granicę (rys. 2). W poszukiwaniu możliwości zatrudnienia członkowie

rodzin bezrolnych stosunkowo najczęściej decydowali się na zamieszkanie w mieście (inaczej niż w latach 1996-2000, gdy w okresie dużego bezrobocia migranci osiedlali się głównie w innych wsiach). Dopiero poprawiająca się koniunktura oraz relatywnie lepsza sytuacja na rynku pracy (spadek bezrobocia) po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej wpłynęły na odmienne niż we wcześniejszych dekadach ukierunkowanie strumienia migracji ludności niezwiązanej z rolnictwem z terenów wiejskich. Nie bez znaczenia były tu również rozszerzający się rynek pracy oraz liberalizacja jego przepisów w innych państwach Unii. W konsekwencji rodziny wiejskie coraz częściej mogły realizować swe plany migracyjne i relatywnie łatwiej podejmowały decyzję o opuszczeniu wsi.

Tabela 3. Kierunki migracji rodzin nierolniczych w ujęciu regionalnym

Makroregiony	Kierunki migracji rodzin bezrolnych:					
	do miasta		do innej wsi		za granicę	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Ogółem	40,9	57,8	56,8	37,0	2,3	5,2
Środkowozachodni	11,5	42,9	88,5	54,2	0,0	2,9
Środkowowschodni	39,6	65,0	61,4	32,5	0,0	2,5
Południowo-wschodni	19,5	53,1	72,4	34,4	7,1	12,5
Południowo-zachodni	50,0	65,4	47,4	30,8	2,6	3,8
Północny	92,5	62,5	7,5	32,5	0,0	5,0

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Kierunek przemieszczeń był bardzo zróżnicowany przestrzennie (tabela 3). Wśród ubywających rodzin bezrolnych, stosunkowo najwięcej wyemigrowało do miast w makroregionie północnym. Ta sytuacja dotyczyła ponad 90% rodzin, które opuściły badane wsie. W tym regionie w 2000 r. nie odnotowano przypadków wyjazdu rodzin za granicę, natomiast w latach 2000-2005 sytuacja ta dotyczyła już 5% ubywających rodzin bezrolnych.

Największy odsetek rodzin wyjeżdżających na stałe poza granice kraju odnotowano w makroregionie południowo-wschodnim. Od lat ten region charakteryzuje się relatywnie dużą skalą emigracji zarobkowej, a po wstąpieniu Polski do UE proces ten uległ dalszemu pogłębieniu.

Obok ubytku rodzin na przemiany w populacji ludności bezrolnej oddziałuje również skala migracji poszczególnych osób. To zjawisko łączyć należy przede wszystkim z postępującym procesem skolaryzacji (wzrostem liczby młodzieży wiejskiej studiującej w miastach i towarzyszącą temu często decyzją o podjęciu

tam pracy), emigracją zarobkową pojedynczych osób oraz zmianą sytuacji rodzinnej (głównie stanu cywilnego młodych osób). Wymienione motywy migracji nie zmieniają faktu, że mobilność przestrzenna ludności bezrolnej dotyczy na ogół całych rodzin. W latach 2000-2005 wychodźstwo osób, podobnie jak w latach 1996-2000, również nie było znaczące i dotyczyło nieco ponad 9% rodzin (tabela 4). Ogółem w całej analizowanej próbie migracje indywidualne, inaczej niż w przypadku wychodźstwa rodzin, dotyczyły najczęściej mobilności w obrębie obszarów wiejskich – 45% osób opuszczających badaną wieś nie zmieniało zamieszkiwanego środowiska. Jednakże i w tym zakresie zaznaczyły się tendencje do ograniczenia skali tego zjawiska w stosunku do jego zasięgu w latach 1996-2000, gdzie połowa wszystkich wychodźców obierała wieś jako miejsce osiedlenia. Z drugiej strony coraz większe znaczenie dla podejmujących decyzję o zmianie miejsca zamieszkania miały możliwości zarobkowania w związku z procesem otwierania się zagranicznych rynków pracy dla osób z Polski. Taką sytuację wykorzystywało blisko 14% wszystkich wychodźców indywidualnych z rodzin bezrolnych.

Skala migracji osób z rodzin bezrolnych była znacząco zróżnicowana przestrzennie. O ile udział rodzin z wychodźstwem osób rozkładał się stosunkowo równomiernie we wszystkich makroregionach, to kierunki migracji cechowały się znacznymi odmiennościami. Członkowie rodzin bezrolnych z makroregionu środkowozachodniego zdecydowanie najczęściej przemieszczali się w obrębie obszarów wiejskich i stosunkowo najrzadziej podejmowali decyzję o wyjeździe za granicę. Przy interpretacji tego zjawiska należy zauważyć, że przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej na tych terenach były silnie powiązane z rolnictwem, a zamieszkująca tam ludność bezrolna częściej niż na innych obszarach, była zawodowo związana z wiejską infrastrukturą techniczną i usługową. W dużej mierze to zmiany zapotrzebowania w tym zakresie przyczyniały się do przestrzennej mobilności badanej grupy. Tym samym ruchy migracyjne ludności polegały głównie na przemieszczeniach wewnątrzwiejskich, rzadziej natomiast były one migracjami do miast lub za granicę.

Innego rodzaju tendencje można było zaobserwować na terenie makroregionu środkowowschodniego, gdzie podobnie jak to miało miejsce w przypadku wychodźstwa rodzin, szeroki zasięg oddziaływania dużych aglomeracji (szczególnie Warszawy i Łodzi) wpłynął na wyraźną dominację miasta, jako miejsca docelowego dla migrantów indywidualnych. Dla części mieszkańców obszarów wiejskich, chłonny miejski rynek pracy motywował do dalekich nawet dojazdów do pracy, a decyzje o stałym przemieszczeniu do środowiska o zdecydowanie wyższych kosztach utrzymania (m. in. opłaty za mieszkanie) zapadały coraz częściej, głównie z powodu coraz lepszej sytuacji na rynku pracy (wzrost płac)

i możliwości kredytowania zakupu mieszkania. Stabilizacja zatrudnienia oraz poprawa warunków pracy wpływała na zamysły potencjalnych migrantów, którzy coraz częściej decydowali się osiąść na stałe w mieście.

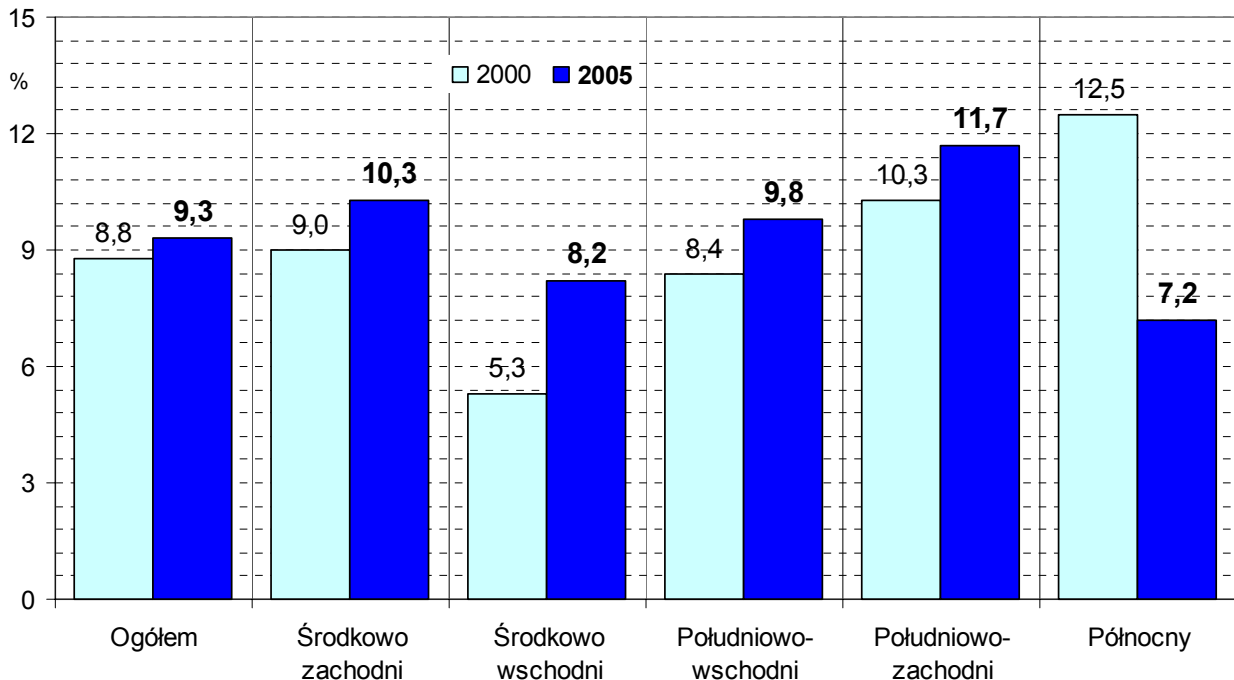
Tabela 4. Migranci indywidualni z rodzin nierolniczych w latach 2000-2005

Makroregion	Udział rodzin z wychodźstwem osób	Odsetek migrujących		
		do miasta	na wieś	za granicę
Ogółem	9,3	41,3	45,0	13,7
Środkowozachodni	10,3	28,8	65,0	6,2
Środkowowschodni	8,2	56,7	31,4	11,9
Południowo-wschodni	9,8	36,2	49,7	14,1
Południowo-zachodni	11,7	39,6	43,5	16,9
Północny	7,2	41,7	41,7	16,6

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Mimo, iż w skali kraju można zaobserwować wzrost odsetka rodzin z wychodźcami indywidualnymi to zjawisko wychodźstwa osób przejawia duże odmienności na poziomie badanych makroregionów. Najwyższy przyrost liczby rodzin bezrolnych, w których członek rodziny podjął decyzję o emigracji zaobserwowano w makroregionie środkowowschodnim (o 3 p.p.). Na tym terenie w badaniu w 2000 wielkość wychodźstwa była stosunkowo najniższa. Tym samym wychodźstwo osób zaczyna w jednakowym stopniu dotyczyć rodzin bezrolnych z różnych regionów kraju, a podstawowym czynnikiem oddziałującym na skalę tego zjawiska jest rynek pracy tworzony wokół dużych aglomeracji miejskich. Wpływ tych uwarunkowań potwierdza również sytuacja w makroregionie północnym, gdzie w latach 2000-2005 zaznaczyło się spowolnienie tendencji migracyjnych ludności z rodzin bez gospodarstwa rolnego. Na tych terenach to zjawisko było wyjątkowo silne w latach 1996-2000, co wiązało się z bardzo trudną sytuacją na rynku pracy.

Rysunek 3. Odsetek rodzin nierolniczych z wychodźcami indywidualnymi w latach 2000 i 2005

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Podsumowując analizę danych o mobilności ludności wiejskiej żyjącej poza gospodarstwami rolnymi należy zaznaczyć, że w okresie 2000-2005, podobnie jak i w poprzednim pięcioleciu, saldo ruchliwości rodzin bezrolnych było dodatnie. Więcej rodzin przybywało (wśród ogółu objętych ankietą w 2005 roku było 13% nowych jednostek) niż ubywało (ze zbioru badanych w 2005 roku ubyło 12%), jednakże proporcje te nie zarysowały się już tak wyraźne jak w 2000 r. (16% nowych jednostek wobec 5% zlikwidowanych). Tym samym należy uznać, że mobilność w tej grupie wykazywała w badanym okresie tendencje wzrostową.

Chociaż rodziny bezrolne cechowały się relatywnie większą mobilnością przestrzenną niż reszta wiejskich rodzin, to należy podkreślić, że liczebny wzrost tej populacji przede wszystkim łączył się ze zmianą statusu użytkowników gospodarstw. Także pod tym względem utrzymały się wieloletnie tendencje polegające na relatywnie większym napływie byłych rolników do grona bezrolnych niż ubytku z tej grupy osób, które przejmowały gospodarstwa rolne. W 2005 roku wśród nowych rodzin bezrolnych aż 70% było takich, które w poprzednim badaniu miały status rolniczy, tj. użytkowały gospodarstwo rolne o powierzchni co najmniej 1 ha UR. Tym samym uznać należy, że wyodrębnianie się wiejskich rodzin bezrolnych w dużym stopniu odzwierciedlało pro-

cesy zachodzące w obrębie rolnictwa chłopskiego, zwłaszcza odnośnie uwalniania wolnej siły roboczej oraz możliwości przejęcia tych osób przez sektory nierolnicze. Tym samym mobilność rodzin bezrolnych w sposób pośredni oddziaływała na tempo koncentracji w rolnictwie i przemiany w cechach społeczno-demograficznych ludności żyjącej w rodzinach posiadających gospodarstwa rolne.

Zasięg migracji indywidualnej z rodzin bezrolnych obrazuje przede wszystkim tendencje w mobilności społecznej badanej populacji, możliwości zmiany sytuacji życiowej, otwartość istniejących układów i struktur, które decydują o szansach i utrudnieniach w realizacji zamierzeń. Uwzględniając, że migracje pojedynczych osób z rodzin bezrolnych w największym stopniu dotyczą młodych osób, należy przyjąć, że jest to grupa, która z determinacją dąży do uniezależnienia ekonomicznego i poprawy swoich warunków bytu. Wyniki kolejnych badań wskazują, że wśród młodzieży wiejskiej coraz bardziej rozpowszechnione jest przekonanie, że urzeczywistnienie życiowych planów wymaga zdobycia odpowiedniego wykształcenia. Równocześnie narastająca skala zjawisk migracyjnych wskazuje na realne możliwości realizacji zakładanych celów. Urzeczywistnienie planów związanych z nierolniczą aktywnością zawodową łączyć należy przede wszystkim z poprawiającą się sytuacją na rynku pracy w miastach. W odniesieniu do ruchliwości przestrzennej mieszkańców wsi, przekłada się to na zwiększone możliwości osiedlenia się w aglomeracjach, w których wcześniej wysokie koszty utrzymania (mieszkania) stanowiły barierę dla migracji osób z terenów wiejskich.

2. Struktura społeczno-demograficzna

2.1. Wiek

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na skalę aktywności społecznej każdej grupy ludności jest jej struktura według wieku. Decyduje ona o relacjach pomiędzy utrzymującymi i utrzymywanymi, wpływa również na proporcje pomiędzy obecnymi na rynku pracy (tj. zarobkującymi i bezrobotnymi), a biernymi zawodowo. W konsekwencji, wiek ludności odzwierciedla podział na rodziny pracownicze i emeryckie oraz współokreśla rodzaj i poziom dochodów oraz charakter realizowanych potrzeb społecznych.

Tabela 5. Struktura wieku wiejskiej ludności niechłopskiej w 2005 r. (w %)

Makroregion	Grupy wieku*				poprodukcyjny
	przedprodukcyjny	produkcyjny	w tym		
			mobilny	niemobilny	
Ogółem	22,2	58,8	38,1	20,7	19,0
Środkowozachodni	25,3	57,3	37,8	19,5	17,4
Środkowowschodni	17,3	53,2	32,7	20,5	29,5
Południowo-wschodni	24,3	59,3	40,2	19,1	16,4
Południowo-zachodni	22,0	60,4	37,4	23,0	17,6
Północny	22,8	62,9	41,4	21,5	14,3

*Przyjęto stosowane przez GUS ekonomiczne grupy wieku: **przedprodukcyjny** – osoby do 17 lat; **produkcyjny** – kobiety w wieku 18-59 lat i mężczyźni w wieku 18-64 lat; **poprodukcyjny** – kobiety 60 i więcej oraz mężczyźni 65 i więcej lat. W wieku **produkcyjnym** wydzielone zostały jeszcze dwie grupy: **mobilny** (produkcyjny młodszy) – osoby w wieku 18-44 lat i **niemobilny** (produkcyjny starszy) – kobiety w wieku 45-59 lat i mężczyźni w wieku 45-64 lat. Taki podział zachowano powszechnie w całej pracy.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

W porównaniu z innymi krajami europejskimi ludność Polski jest stosunkowo młoda (w sensie demograficznym), jednakże mediana wieku zwiększa się z każdym rokiem: na początku lat 90-tych wynosiła 34 lat dla kobiet i 31 lat dla mężczyzn, w 2005 r. – odpowiednio było to około 39 lat oraz 35 lat. Średnia wieku mieszkańca wsi wynosiła prawie 35 lat. Relacja liczby ludności w wieku nieprodukcyjnym do ludności w wieku produkcyjnym wynosiła około 65 (w mieście 52)³.

³ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Krajowy Plan Strategiczny Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, Warszawa 2007, s. 4.

Ludność wiejska bez gospodarstw rolnych charakteryzowała się wysokim odsetkiem młodych osób w wieku produkcyjnym, jak również stosunkowo dużym udziałem dzieci i młodzieży. W wieku przedprodukcyjnym była niemal jedna czwarta ludności, co przewyższało wielkość grupy osób w wieku poprodukcyjnym, która stanowiła niespełna jedną piątą badanego zbioru. Mimo to, w okresie ostatnich lat można było zauważyć tendencję do narastania procesu demograficznego starzenia się zbiorowości bezrolnej ludności wiejskiej. W latach 2000-2005 w stosunku do poprzedniego okresu powiększeniu uległa grupa osób w wieku poprodukcyjnym oraz produkcyjnym niemobilnym.

Proporcje pomiędzy wyróżnionymi grupami wieku ludności bezrolnej wykazywały pewne odmienności regionalne. Dotyczyły one głównie relacji pomiędzy osobami w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym. Stosunkowo najmłodsza demograficznie była ludność bezrolna zamieszkująca tereny wiejskie położone w makroregionie północnym, natomiast najstarsza była zbiorowość z makroregionu środkowowschodniego, gdzie udział osób w wieku poprodukcyjnym był o 10 punktów procentowych wyższy (stanowił 29%) od jego średniej wielkości w odniesieniu do skali kraju (19%).

Struktura demograficzna ludności nierolniczej na obszarach wiejskich od lat jest kształtowana przede wszystkim przez napływ do tej grupy osób odchodzących z rolnictwa do pracy zarobkowej. W ostatnich latach ważnym czynnikiem wpływającym na strukturę wieku tej grupy była migracja zarobkowa rodzin i pojedynczych osób związana z zarabkowaniem oraz edukacją poza miejscem zamieszkania (szczególnie na poziomie wyższym). Nie bez znaczenia był również napływ do rodzin bezrolnych emerytowanych rolników. To zjawisko wobec zjawisk migracyjnych młodych osób z rodzin nierolniczych, w konsekwencji zdecydowało o procesie demograficznego starzenia się charakteryzowanej zbiorowości.

2.2. Płeć

W 2005 r., podobnie jak w poprzednich badaniach, w populacji ludności bezrolnej nieznacznie przeważały kobiety. Ogółem stanowiły one 51% badanej zbiorowości (w 2000 r. było ich 50,9%). Różnica na ich korzyść była zbyt minimalna, by można ją rozpatrywać pod kątem szczególnych czynników preferujących ich obecność w charakteryzowanej grupie.

Przedstawione proporcje były w zasadzie podobne w większości regionów, a nieznaczna liczebna przewaga kobiet w obu porównywanych okresach stosunkowo silniej zaznaczyła się na terenach makroregionów: środkowow-

schodniego i południowo-zachodniego. W tych makroregionach na cechy ludności bezrolnej silniej, niż w pozostałych częściach kraju oddziaływał napływ byłych rolników, którzy zakończyli okres aktywności zawodowej i zmienili status na bezrolnych. Na pozostałych obszarach kraju udział mężczyzn i kobiet w zbiorowości był bardziej wyrównany.

Tabela 6. Odsetek kobiet i mężczyzn wśród ludności bezrolnej w latach 2000 i 2005

Makroregion	2000		2005	
	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni
Ogółem	51,0	49,0	50,9	49,1
Środkowozachodni	50,8	49,2	50,5	49,5
Środkowowschodni	51,9	48,1	51,9	48,1
Południowo-wschodni	50,2	49,8	50,3	49,7
Południowo-zachodni	52,3	47,7	51,9	48,1
Północny	50,0	50,0	50,0	50,0

Źródło: Ankieta IERiGŻ 2000 i 2005.

Wyrównane relacje pomiędzy kobietami i mężczyznami w rodzinach bezrolnych uznać należy za przejaw żywotności demograficznej opisywanego zbioru. Istotna przewaga przedstawicieli jednej z płci wskazywałaby na społeczną deformację badanej grupy co by wpływało negatywnie na prawidłowy proces rozwojowy – powstawania nowych rodzin, które by wchodziły w kolejne fazy życia rodzinnego. Ta właściwość ludności bezrolnej potwierdza tezę o jej stabilnej pozycji w wiejskiej społeczności⁴.

2.3. Wykształcenie

Analizując cechy wiejskiej ludności bezrolnej z punktu widzenia poziomu edukacji należy uznać, że w 2005 roku w dalszym ciągu wśród ludności w wieku 15 lat i powyżej, stosunkowo najwięcej było osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym, przygotowującym głównie do pracy na stanowiskach robotniczych. Dużą grupę stanowiły również osoby, które zaprzestały się uczyć na podstawowym poziomie objętym obowiązkiem szkolnym. Równocześnie należy podkreślić, że w okresie ostatnich pięciu lat powiększył się odsetek osób z wykształceniem średnim i pomaturalnym oraz wyższym.

⁴ A. Sikorska, *Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności niechłopskiej w okresie transformacji ustrojowej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 29.

Analiza danych o strukturze wykształcenia osób bezrolnych wykazała, że było ono bardzo silnie powiązane z pracą w zawodach nierolniczych. Świadczyły o tym nie tylko dane o relatywnie wysokim odsetku osób z kwalifikacjami nierolniczymi, ale również różnice w poziomie wykształcenia osób zamieszkujących poszczególne makroregiony. Stosunkowo najwyższym poziomem wykształcenia legitymowała się ludność z terenów południowych. Przykładowo odsetek ludności bezrolnej z wykształceniem średnim, policealnym i wyższym w makroregionie południowo-wschodnim w 2005 roku wyniósł ponad 36% wobec 28% w skali kraju. W porównaniu z innymi obszarami kraju wymieniony makroregion charakteryzuje się najwyższym w kraju zaawansowaniem w procesie różnicowania działalności ekonomicznej mieszkańców wsi. Relatywnie bardziej chłonny lokalny rynek pracy charakterystyczny dla makroregionu południowo-wschodniego dawał więcej możliwości zarobkowania, alternatywnych dla działalności rolniczej niż we wsiach z pozostałych makroregionów.

Tabela 7. Struktura wykształcenia ludności wiejskiej w wieku 15 lat i więcej w latach 2000 i 2005 (w %)

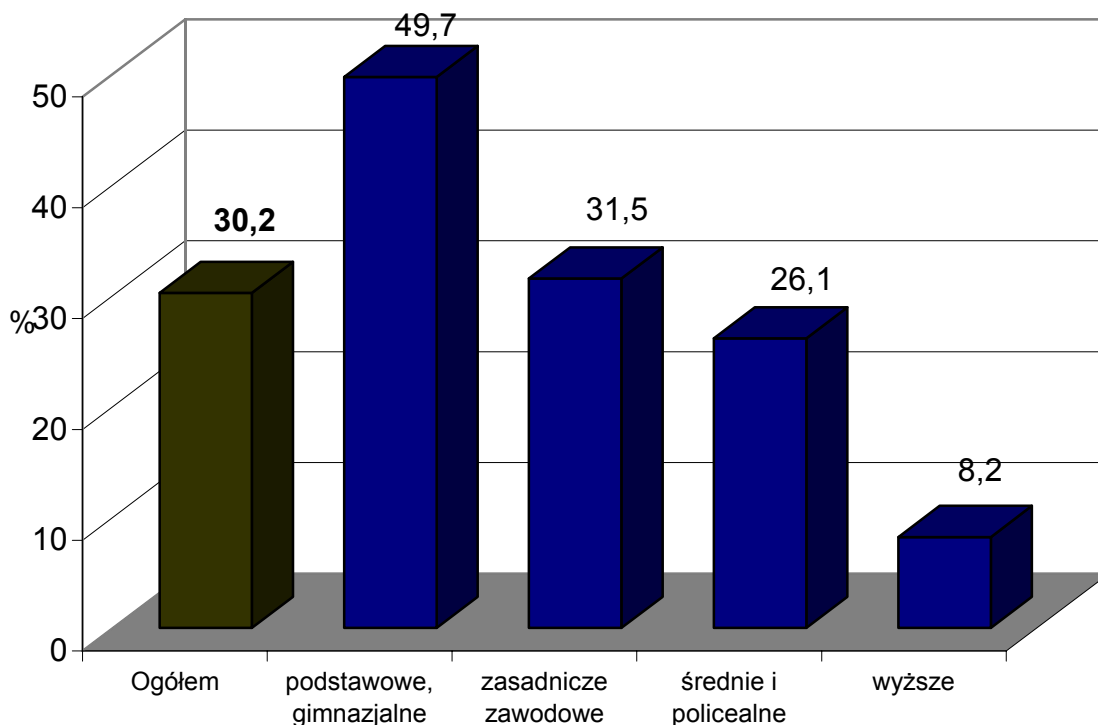
Wyszczególnienie	Lata	Odsetek osób z wykształceniem			
		podstawowym i gimnazjalnym	zasadniczym zawodowym	średnim i pomaturalnym	wyższym
Ludność nierolnicza	2000	39,5	38,8	18,1	3,6
	2005	36,1	36,1	22,5	5,3
Ludność rolnicza	2000	41,6	39,2	17,0	2,2
	2005	34,4	37,4	23,2	5,0

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Ważną cechą społeczności wiejskiej jest jej zróżnicowanie w poziomie wykształcenia w zależności od podziału na ludność rolniczą i bezrolną. Dane na ten temat ilustrują przede wszystkim aspiracje życiowe młodych ludzi. Postęp w poziomie skolaryzacji silniej zaznaczył się wśród ludności związanej z gospodarstwami rolnymi (zarówno na poziomie wykształcenia średniego i pomaturalnego oraz wyższego) niż wśród osób z rodzin bezrolnych. Trzeba przy tym pamiętać, że poziom wykształcenia jest powiązany ze strukturą wieku i grupy społeczne relatywnie młodsze są zazwyczaj lepiej wykształcone. W tym kontekście należy również interpretować opisywane różnice odnośnie poziomu edukacji osób z rodzin rolniczych i bezrolnych. Zwraca uwagę, że różnice rysujące się w odniesieniu do tych dwóch grup populacji wiejskiej stopniowo ulegają zatarciu, co przede wszystkim można zauważyć w tempie zmiany odsetka osób z wykształceniem średnim (tabela 7). Świadczy to o wyrównywaniu się szans i aspiracji edukacyjnych na obszarach wiejskich, gdzie niezależnie od rodzaju aktywności ekonomicznej, wykształcenie postrzegane jest jako jeden

z podstawowych czynników awansu społeczno-ekonomicznego i poprawy sytuacji życiowej mieszkańców wsi.

Rysunek 4. Stopa bezrobocia wśród ludności bezrolnej w badaniu IERiGŻ-PIB 2005 w zależności od poziomu wykształcenia⁵

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Znaczenie poziomu wykształcenia jako determinanty pozycji człowieka na rynku pracy wyraźnie uwidaczniają dane dotyczące bezrobocia wśród ludności wiejskiej, gdyż nie jest ono zjawiskiem w jednakowym stopniu dotyczącym wszystkie grupy społeczne. Z badań wynika, że cechami, które silnie różnicują sytuację ludności na rynku pracy są: płeć, wiek, wykształcenie i wyuczony zawód oraz miejsce zamieszkania. Fakt ten potwierdzają dane odnośnie wielkości stopy bezrobocia wśród ludności nierolniczej w zależności od poziomu posiadanego wykształcenia⁶.

W zbiorowości wiejskiej ludności bezrolnej tylko nieznaczna część z tych osób w okresie restrukturyzacji gospodarki zajmowała stosunkowo stabilną pozycję na rynku pracy. Dotyczyło to prawie wyłącznie przedstawicieli

⁵ Stopa bezrobocia została obliczona jako udział bezrobotnych (osób zarejestrowanych w urzędach pracy lub deklarujących poszukiwanie pracy) w liczbie osób aktywnych zawodowo (w wieku 15 lat i więcej).

⁶ A. Sikorska, *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2001, s. 45.

tw. wiejskiej inteligencji, a więc osób z wyższym wykształceniem zatrudnionych w lokalnej służbie zdrowia, placówkach szkolnych, administracji. Jednak takich osób było stosunkowo niewiele i wśród ogółu aktywnej zawodowo ludności z rodzin niechłopskich stanowiły one tylko około 8-10%. W odniesieniu do pozostałej, przeważającej większości osób z grupy bezrolnych, nowe uwarunkowania ekonomiczne łączyły się często z wieloletnim upośledzeniem na rynku pracy. W stosunku do pracujących na obszarach wiejskich głównymi czynnikami utrudniającymi odtworzenie przeszłego lokalnego popytu na pracę były ograniczenia kapitałowe, brak doświadczeń w podejmowaniu działalności gospodarczej, nieznajomość zasad funkcjonowania w warunkach rynkowych oraz duża konkurencja między lokalnymi firmami, nastawionymi na zaspokajanie niewielkich, ograniczonych małymi dochodami, potrzeb bytowych miejscowej ludności.

W przypadku osób szukających zatrudnienia w miastach, ich słaba pozycja na rynku pracy wiązała się przede wszystkim z nieodpowiednim przygotowaniem zawodowym, dużą rywalizacją o miejsca pracy, a także z koniecznością kalkulacji wysokich kosztów przejazdu w stosunku do uzyskiwanych zarobków.

Na upośledzenie ludności wiejskiej na rynku pracy ciągle oddziałuje trudniejszy niż w miejskich aglomeracjach dostęp do placówek szkolnych. Często łączy się to również z niższym, w porównaniu do miast, przeciętnym poziomem nauczania na wsi. Ogólnie na wielokrotnie mniej korzystne możliwości edukacyjne dzieci wiejskich składa się szereg barier związanych z funkcjonowaniem systemu oświaty, np.: wyżej wspomniany ograniczony dostęp do placówek oświatowych, gorsza oferta edukacyjna szkolnictwa ponadgimnazjalnego oraz sytuacja materialna rodzin wiejskich. Wybór szkoły jest często uzależniony od ich dostępności w najbliższej okolicy, od możliwości dojazdu lub zamieszkania w internacie i związanych z tym kosztów. Trzeba jednak zaznaczyć, że te uwarunkowania są zróżnicowane przestrzenne i zależą zarówno od poziomu rozwoju infrastruktury społecznej, cech sieci osadniczej oraz odległości od miast, a także tradycji kształcenia. Stosunkowo najniższy poziom rozwoju pod tym względem od lat odnotowuje się na północno-wschodnim obszarze kraju⁷.

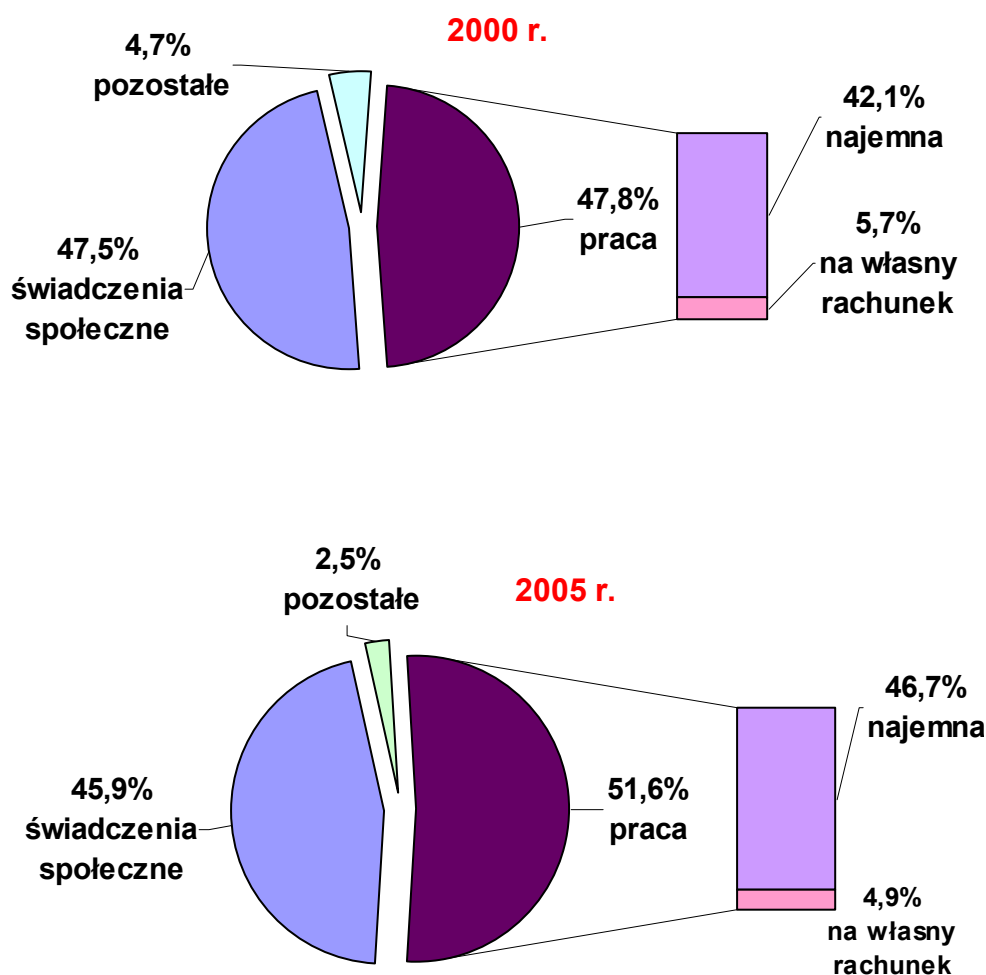
⁷ zob. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Krajowy Plan Strategiczny...*, *op. cit.*, s. 8.

3. Charakterystyka rodzin

3.1. Źródła utrzymania

Status społeczno-ekonomiczny wiejskich rodzin bezrolnych charakteryzuje przede wszystkim rodzaj źródeł utrzymania. Przy jego wyznaczeniu pod uwagę wzięto wszystkie rodzaje osiąganych dochodów i pogrupowano je według pochodzenia i wielkości w następujący sposób: praca, świadczenia społeczne, oraz pozostałe, które tworzą głównie przychody pieniężne z produkcji rolnej na działce.

Rysunek 5. Źródła utrzymania wiejskich rodzin bezrolnych

Źródło: Ankieta IERiGŻ 2000, 2005.

Z klasyfikacji badanych jednostek bezrolnych według najwyższego dochodu wynikało, że ponad połowa rodzin utrzymywała się z pracy. Ogólnie ta grupa stanowiła 51,6%, w tym w większości była to praca najemna. Rodziny pracownicze stanowiły 46,7%, natomiast utrzymujące się z zatrudnienia na własny rachunek 4,9%. Z porównania danych o źródłach utrzymania wiejskich rodzin bezrolnych z analogicznymi informacjami z badań przeprowadzonych w roku 2000 wynikało, że przede wszystkim zmniejszeniu uległa liczba rodzin utrzymujących się z dochodów pochodzących z działalności prowadzonej na działce rolnej oraz ludności, dla których głównym źródłem utrzymania pozostawały świadczenia społeczne. Równocześnie powiększyła się grupa osób czerpiących swój dochód z pracy. Drugim istotnym zjawiskiem zaobserwowanym podczas analizy danych z badań IERiGŻ-PIB przeprowadzonych w 2005 roku, było ograniczenie liczebności grupy utrzymującej się z pracy na własny rachunek. Wielofunkcyjny rozwój wsi prowadzi do wzrostu znaczenia pozarolniczej aktywności zawodowej w budżecie rodzin wiejskich. Z drugiej strony uwarunkowania makroekonomiczne mające swoje odzwierciedlenie w poprawie sytuacji na rynku pracy powodują, że w pewnych przypadkach działalność na własny rachunek jest zarzucana na rzecz zatrudnienia najemnego. W wyniku wzrostu gospodarczego i poprawy sytuacji na rynku pracy zwiększeniu ulegała aktywność ekonomiczna ludności. Równocześnie, wraz ze wzrostem możliwości pracy najemnej, zaznaczało się odchodzenie od pracy na własny rachunek. Potwierdziło więc to tezę, że część przedsięwzięć samoorganizacji zatrudnienia wynikało głównie z trudnej sytuacji na rynku pracy i w momencie pojawienia się możliwości zarobkowania najemnego, prowadzenie działalności na własny rachunek zostało zaprzestane.

O wpływie poprawy sytuacji makroekonomicznej na zmniejszanie się grupy emerytów. Analiza danych dotyczących rodzajów źródeł utrzymania ludności bezrolnej wykazała, że tereny południowe, zachodnie i północne cechowały się przewagą rodzin utrzymujących się z pracy zarobkowej, natomiast na centralnych i wschodnich obszarach kraju występowało relatywnie więcej jednostek emeryckich. Największym udziałem rodzin nierolniczych utrzymujących się ze źródeł zarobkowych charakteryzował się w makroregion południowo-wschodni, którego tereny wiejskie od lat cechuje duży stopień rozbudowy pozarolniczych struktur gospodarczych. Rodziny utrzymujące się z zarobkowania stanowiły tam blisko 58% ogółu badanych jednostek bezrolnych. Makroregion ten wyróżniał się również pod względem wielkości udziału rodzin utrzymujących się z prowadzonej działalności gospodarczej na własny rachunek, który na tym terenie wynosił ponad 7%. Na innych obszarach o dużym znaczeniu zarobkowych źródeł dochodów

w budżetach domowych (np. na północy kraju) ta forma samoorganizacji pracy nie była tak rozpowszechniona i dominowały tam rodziny pracownicze, tj. takie, w których główny przychód pochodził z pracy o charakterze najemnym. Należy podkreślić, że na strukturę społeczno-ekonomiczną wsi od wielu dziesięcioleci silnie oddziaływał tam wysoki poziom zurbanizowania.

Tabela 8. Struktura wiejskich rodzin bezrolnych według głównego źródła utrzymania (w %)

Makroregion	Liczba zbadanych rodzin	Odsetek rodzin według głównego źródła utrzymania				
		praca		świadczenia społeczne		pozostałe
		najemna	na własny rachunek	emerytura	zasiłek dla bezrobotnych	
Ogółem	4899	46,7	4,9	45,1	0,8	2,5
Środkowozachodni	556	46,6	4,0	46,2	1,6	1,6
Środkowowschodni	1213	36,8	3,1	58,0	0,7	1,4
Południowo-wschodni	1229	50,7	7,2	39,7	0,7	1,7
Południowo-zachodni	646	50,0	5,7	40,7	0,3	3,3
Północny	955	51,0	3,9	39,6	1,0	4,5

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

W porównaniu z terenami zachodnimi i północnymi odmienne czynniki kształtowały wyodrębnianie się rodzin bezrolnych w środkowych i wschodnich regionach Polski, najczęściej było to przekazanie gospodarstw innym użytkownikom w związku z osiągnięciem wieku starości demograficznej i zakończeniem okresu aktywności ekonomicznej. Napływ do grupy bezrolnych osób w starszym wieku znalazł między innymi odzwierciedlenie w stosunkowo dużym udziale rodzin utrzymujących się głównie ze świadczeń emerytalnych bądź rentowych. Takie sytuacje najczęściej występowały na środkowych i wschodnich terenach kraju. Wśród mieszkających na tym obszarze rodzin bezrolnych objętych badaniami w 2005 roku aż 58% stanowiły jednostki, których główny przychód pochodził z tytułu otrzymywanej emerytury lub renty. Dla porównania w makroregionach południowo-wschodnim i północnym w analogicznej sytuacji znajdowało się mniej niż 40% rodzin bezrolnych.

W zestawieniu danych na temat głównych źródeł utrzymania ludności bezrolnej wyodrębniono również grupę rodzin, dla których najwyższy przychód w gospodarstwie domowym stanowiły otrzymywane zasiłki z tytułu pozostawania bez pracy. Z materiałów ankietowych wynikało, że w badanej próbie

rodziny utrzymujące się głównie z zasiłków dla bezrobotnych stanowiły stosunkowo niewielką zbiorowość. Najwięcej było ich na terenach środkowozachodnich (1,6%) i północnych (ok. 1%). Obecność w wiejskiej społeczności rodzin, których najwyższym przychodem były zasiłki dla bezrobotnych świadczy przede wszystkim o trudnościach, na jakie napotykają niektóre rodziny bezrolne w osiągnięciu stabilności ekonomicznej w zmieniających się warunkach społeczno-gospodarczych. Dotyczy to w szczególności ludności z makroregionu północnego, który od wielu lat wyróżniają się szczególnie wysokim niedoborem miejsc prac dla mieszkańców wsi.

Charakterystyka badanej kategorii rodzin według źródeł utrzymania wskazuje na dość wyraźny podział tej grupy na rodziny pracownicze i emeryckie. Jest to konsekwencja mechanizmów, które przez wiele dziesięcioleci decydowały o procesach przemian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi. Jak wynikało z badań przeprowadzonych w 2005 roku tylko w części wsi wyodrębnianie się grupy wiejskich rodzin bezrolnych było powiązane z wielofunkcyjnym rozwojem obszarów wiejskich i pozarolniczą działalnością gospodarczą. Takie procesy miały bardzo zróżnicowane natężenie przestrzenne i zaznaczyły się głównie w południowej części kraju oraz na terenach wiejskich pozostających pod silnym wpływem okolicznych aglomeracji.

Charakterystyka wiejskich rodzin bezrolnych pod względem źródeł utrzymania, podobnie jak i inne cechy społeczne i ekonomiczne tej zbiorowości, potwierdziła istotną rolę tej grupy w całokształcie procesów przemian zachodzących w wiejskich strukturach, zwłaszcza w odniesieniu do tendencji zmian w aktywności ekonomicznej ludności związanej z gospodarstwami rolnymi.

3.2. Poziom przychodów

Poziom przychodów jest jednym z podstawowych wskaźników mających wpływ na standard życia rodziny. Z analizy danych o źródłach utrzymania rodzin nierolniczych wynikało, że w 2005 roku przeciętny dochód w przeliczeniu na jedną rodzinę bezrolną wynosił niespełna 21 tys. zł i był niższy niż w rodzinach rolniczych (ponad 36 tys. zł). Dysproporcje w dochodach, występujące pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych a zbiorowością z rodzin bezrolnych, wynikają z różnic w strukturze dochodów porównywanych grup. W zbiorowości rodzin bezrolnych ponad jedną trzecią dochodów stanowią źródła niezarobkowe (emerytury, renty, zasiłki i inne), natomiast wśród ludności z rodzin rolniczych

dochody z tych źródeł wynoszą nieco ponad jedną piątą⁸. Należy tu podkreślić, że ludność związaną z rolnictwem w większym stopniu niż w przypadku ludności bezrolnej, cechuje wielozawodowość. Ponad 24% osób z rodzin rolniczych łączy pracę w gospodarstwie rolnym z pracą poza nim, a dodatkowo blisko 10% ludności zatrudniona jest wyłącznie poza gospodarstwem. Tym samym większość rodzin rolniczych utrzymuje się z mieszanych źródeł zarobkowania, natomiast mniej liczebne rodziny nierolnicze w większości przypadków posiadają tylko jedno źródło utrzymania⁹. Prawidłowość ta wiąże się bezpośrednio z dominującym mechanizmem kształtowania się tej ostatniej grupy, polegającym na wydzieleniu się w oddzielne gospodarstwo domowe jednego pokolenia. Najczęściej są to pracujące zarobkowo dzieci rolników zakładające nowe rodziny, bądź emeryci, którzy przekazali ziemię następcom lub zlikwidowali gospodarstwo. W konsekwencji przeciętna rodzina wiejska nieposiadająca gospodarstwa rolnego jest rodziną małą, co w naturalny sposób ogranicza liczbę możliwych źródeł przychodu.

Tabela 9. Średnie przychody rodzin bezrolnych w 2005 roku

Makroregiony	Przychody w tys. zł w przeliczeniu na	
	na 1 rodzinę	na 1 osobę
Ogółem	20,8	6,8
Środkowozachodni	19,8	6,4
Środkowowschodni	17,8	6,9
Południowo-wschodni	24,2	7,4
Południowo-zachodni	22,2	7,6
Północny	19,5	5,6

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Zróznicowanie w poziomie przychodów łączyć należy nie tylko z kategoryzacją rodzin według faktu posiadania gospodarstwa rolnego, ale także uzależnione jest od miejsca zamieszkania. W badanym zbiorze zwraca uwagę rozpiętość w poziomie przychodów w zależności od badanego regionu kraju. Na przykład w makroregionie południowo-wschodnim rodziny nieposiadające

⁸ zob. Ł. Zwoliński, *Wybrane cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Raport 58, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 22.

⁹ Rodziny bezrolne liczą średnio trzy osoby, podczas gdy przeciętna rodzina rolnicza, tj. użytkująca gospodarstwa rolne składa się z czterech osób. Ta rozbieżność w liczebności wyróżnionych kategorii rodzin zaznacza się od wielu lat i należy uznać, że jest to trwała cecha wiejskiej społeczności, zob.: A. Sikorska, *Przemiany społeczno-ekonomicznej struktury niechłopskiej ludności wiejskiej*, Studia i Monografie nr 73, IERiGŻ, Warszawa 1995, s.73.

gospodarstwa rolnego uzyskiwały roczny przychód na poziomie ponad 24 tys. zł, gdy w makroregionie środkowowschodnim – mniej niż 18 tys. zł.

Skalę rozbieżności w poziomie uzyskiwanych przychodów przede wszystkim obrazowała wielkość udziału rodzin żyjących głównie z pracy wśród ogółu bezrolnych oraz charakter zatrudnienia tych osób. Przychody rodzin utrzymujących się z zarobkowania są zazwyczaj wyraźnie wyższe niż zasoby pieniężne emerytów i rencistów. W konsekwencji na tych terenach, gdzie zarobkowanie było relatywnie duże, wyższe były również przychody rodzin bezrolnych. Te rozbieżności dodatkowo wzmacniało nierównomierne rozpowszechnienie pracy na własny rachunek. Ze względu na to, że prowadzenie własnej firmy przynosiło często wyższe dochody niż praca najemna, tam gdzie w tej formie zarobkowało relatywnie więcej osób, wyższe były także średnie przychody ogółu zamieszkałych tam rodzin bezrolnych. Należy przy tym zaznaczyć, że na obszarze południowo-wschodnim, który wyróżniał się pod względem zaawansowania w procesach wielofunkcyjnego rozwoju wsi i podejmowania nierolniczej działalności gospodarczej, średnie przychody rodzin bezrolnych były wyższe niż na innych terenach kraju. Decydujący wpływ liczby rodzin utrzymujących się z zarobków na przestrzenne zróżnicowanie w położeniu materialnym ludności bezrolnej wynika także z faktu, iż średnia wielkość przychodów w grupie rodzin emeryckich jest dość wyrównana i tylko tam, gdzie łączyły się one z dochodami z działek rolnych były swoją wielkością zbliżone do dochodów z gospodarstw pracowniczych.

Zróżnicowanie w poziomie przychodów rodzin bezrolnych na poszczególnych obszarach kraju rysuje się wyraźniej, jeżeli przychody przeliczyć na osobę. Z punktu widzenia oceny poziomu bytowego jest to wskaźnik bardziej wiarygodny, gdyż pozwala na uwzględnienie różnic pomiędzy liczbą osób w porównywanych grupach rodzin. Interpretując zestawienie tych wskaźników należy zaznaczyć, że chociaż przy przeliczeniu dochodów rodzin bezrolnych średnio na jedną osobę różnice w ich wysokości ulegały znacznemu spłaszczeniu w porównaniu z dochodami na rodzinę, to jednocześnie utrzymywały się odmienności regionalne. Z badań wynika, że przeciętna rodzina bezrolna na południowo-zachodnich terenach Polski dysponowała kwotą o 2 tys. zł większą niż rodzina zamieszkała na północnym obszarze kraju. Wielkość tego wskaźnika była natomiast dość wyrównana niezależnie od głównego źródła utrzymania i z wyjątkiem makroregionu północnego kształtowała się na poziomie około 7 tys. zł w skali roku (w roku 2000 wartość wskaźnika wynosiła ok. 6 tys. zł).

W powyższych rozważaniach na temat regionalnego zróżnicowania w poziomie przychodów rodzin bezrolnych należy uwzględnić fakt, że na poszczególnych terenach zaznacza się również istotne zróżnicowanie na szczeblu lokal-

nym i w każdym z wymienionych makroregionów można wyodrębnić wsie i gminy, których zaawansowanie w procesach wielofunkcyjnego rozwoju wsi, podejmowania nierolniczej działalności gospodarczej jest relatywnie wysokie, oraz miejscowości, w których nie podjęto żadnych działań dostosowawczych do nowych uwarunkowań ekonomicznych, i w których poziom życia ludności jest szczególnie niski. Przytoczone dane potwierdzają utrzymywanie się znaczących różnic w poziomie życia wiejskich rodzin bezrolnych i chociaż wynikały one z form aktywności ekonomicznej osób wchodzących w skład tej grupy, odzwierciedlają przestrzenne różnice w poziomie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

3.3. Wyposażenie gospodarstw domowych

Jednym z elementów ilustrujących standard życia ludności jest wyposażenie gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania. Przemiany w poziomie życia na obszarach wiejskich, będące pochodną przemian makroekonomicznych mają odzwierciedlanie w zasobności ludności wiejskiej. Równocześnie procesy unifikacji w standardach konsumpcji wpływają stymulująco na intensywność i strukturę popytu społeczeństwa zacierając różnice pomiędzy miastem i wsią pod tym względem. Proces innowacji technicznych i technologicznych powoduje, iż wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku podlega nieustannym zmianom. Z reguły lepsza jakość nowych produktów na rynku zmusza konsumentów do wymiany posiadanego sprzętu na nowy. W ciągu ostatnich lat pojawiły się dobra, które niegdyś decydowały o wyższym statusie materialnym, a dziś należą do podstawowego wyposażenia prawie wszystkich gospodarstw domowych. Do takich dóbr między innymi należą: telewizory kolorowe, pralki czy też lodówki. W wykazach dóbr trwałego użytku publikowanych w źródłach statystycznych pojawiły się w ostatnich 5 latach nowe dobra, między innymi: komputer osobisty, mikrofalówka, zmywarka do naczyń czy też zestaw do odbioru telewizji satelitarnej, które niegdyś były niedostępne dla konsumentów ze względu na niewystarczające dochody lub niedobory podaży rynkowej¹⁰.

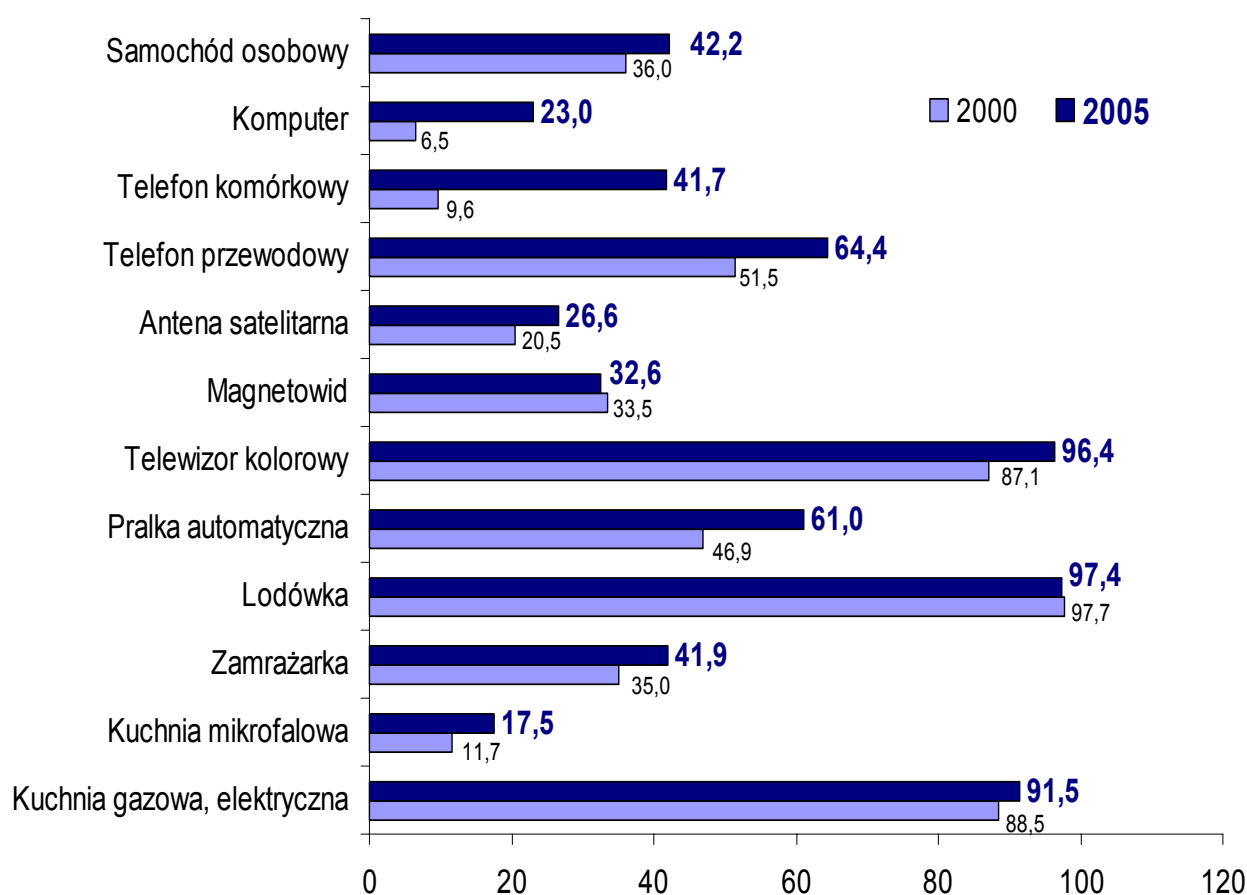
Badania GUS o wyposażeniu gospodarstw domowych w podstawowe urządzenia i przedmioty wykazały systematyczny postęp, jaki dokonuje się w tym zakresie. Potwierdzają to również wyniki badań ankietowych, w świetle których w latach 2000-2005 stan posiadania wiejskich rodzin bezrolnych uległ znaczącej poprawie. Dotyczyło to wszystkich wyodrębnionych w badaniu dóbr

---

¹⁰ A. Wrzochalska, *Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Raport 36, IERiGZ-PIB, Warszawa 2006, s. 7., zob. Ostrowski L.: *Mieszkania ludności wiejskiej i ich wyposażenie*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 348, IERiGŻ, Warszawa 1993.

trwałego użytku. Stosunkowo najwyraźniej ten fakt zaznaczył się w odniesieniu do sprzętów jeszcze w 2000 roku stosunkowo słabo rozpowszechnionych w środowisku wiejskim. Wyróżnić tu należy przede wszystkim telefon komórkowy i komputer. Z uwagi na rozproszoną sieć osiedleńczą oraz długoletnie zaniedbania w rozwoju infrastruktury telekomunikacyjnej na obszarach wiejskich dostępność sprzętów ułatwiających komunikację, dostęp do informacji, edukacji i zasobów kultury oraz do interesującej rozrywki są szczególnie ważne w aktywizacji społeczno-gospodarczej ludności wiejskiej¹¹.

Rysunek 6. Wyposażenie gospodarstw rodzin bezrolnych w wybrane dobra

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000 i 2005.

Największy, bo aż czterokrotny, wzrost odnotowano w odniesieniu do liczebności rodzin bezrolnych, które w badanym okresie nabyły telefony komórkowe. Dynamiczny przyrost tych przedmiotów pozwala wnioskować, że

¹¹ por. K. B. Wydro, *Nowoczesne usługi informacyjne stymulatorem rozwoju obszarów wiejskich*, „Przegląd Telekomunikacyjny i Wiadomości Telekomunikacyjne”, Nr 6/2002, s. 4.

telefonii mobilnej skutecznie konkuruje ze stacjonarną, na którą powoli zmniejsza się popyt ze względu na wysokie koszty utrzymania i mniejszą wygodę użytkowania¹².

Istotnym wskaźnikiem rozwoju obszarów wiejskich jest stopień informatyzacji gospodarstw domowych. W badanym pięcioleciu odsetek rodzin posiadających komputer wzrósł z nieco ponad 6 do aż 23%. Dane na temat planowanych zakupów w rodzinach nierolniczych pokazują, że w kolejnych 5% gospodarstw domowych planowane jest nabycie komputera osobistego w najbliższych latach. Jak podają dane statystyki masowej tylko co dziesiąty komputer w rodzinie wiejskiej posiada stały dostęp do internetu¹³. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy za dominujący czynnik uznaje się wciąż zbyt wysokie opłaty z tytułu korzystania ze stałego łącza internetowego. Należy się więc spodziewać, że w najbliższym okresie więc poziom informatyzacji na wsi będzie wiązał się z tempem poprawy sytuacji materialnej rodzin wiejskich. Należy podkreślić, że dynamiczny rozwój zastosowania tego medium we wszystkich dziedzinach życia społecznego i gospodarczego przekłada się także na możliwości modernizacyjne rolnictwa w sferze organizacyjno-informacyjnej oraz aktywizację obszarów wiejskich.

Korzystne zmiany, jakie w latach 2000-2005 odnotowano w częstości posiadania wybranych dóbr trwałego użytku uwidaczniają się w szczególności w odniesieniu do wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt AGD. Prawie wszystkie wiejskie rodziny posiadały lodówkę oraz korzystały z kuchni gazowej lub elektrycznej. Nieco mniej, bo 42% ankietowanych rodzin korzystała z zamrażarki, jednak i tu nastąpiła poprawa stanu wyposażenia względem badania z 2000 roku (o 7 p.p.).

Badania przeprowadzone w IERiGŻ-PIB w 2005 roku wykazały, że w stosunku do 2000 roku poprawie uległ również poziom wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych w instalacje techniczno-sanitarne. Ponad 80% badanych gospodarstw rodzin bezrolnych posiadało wodociąg (a co do piątego domostwa woda doprowadzana była za pośrednictwem hydroforu). Dzięki tym urządzeniom dość znaczny odsetek mieszkań wyposażony był w łazienkę (ogółem 82%) i WC (81%). Ponad jedna czwarta wiejskich gospodarstw bezrolnych była skanalizowana, a ponad dwie trzecie posiadało centralne ogrzewanie. W nielicznych gospodarstwach odnotowano nawet obecność przydomowych oczyszczalni ścieków (dotyczyło to ok. 2% gospodarstw).

---

¹² zob. A. Kowalski, *Inwestycje lokalne i źródła ich finansowania*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 21.

¹³ *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, GUS, Warszawa 2005.

Tabela 10. Odsetek gospodarstw ludności bezrolnej według wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne w 2005 roku

Gospodarstwa domowe wyposażone w	ogółem	W tym makroregiony*				
		I	II	III	IV	V
wodociąg	82,1	93,7	75,0	71,7	92,3	87,4
hydrofor	18,5	6,7	18,4	35,9	12,1	9,7
łazienka	82,5	80,8	74,9	87,3	83,6	86,0
bojler	70,7	67,6	66,3	85,7	72,1	57,4
WC	80,8	77,9	70,7	87,5	84,0	83,5
kanalizację	25,9	32,7	21,8	28,6	20,5	28,8
przydomową oczyszczalnię	2,1	2,0	1,6	3,0	1,9	1,6

* oznaczenia makroregionów jak na mapie 1, s. 10.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000 i 2005.

Poziom wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne w gospodarstwach rodzin nieposiadających ziemi był dość jednolity niezależnie od lokalizacji w wyodrębnionych makroregionach. Na uwagę zasługuje jedynie makroregion środkowozachodni, w którym relatywnie najwyższy było gospodarstw rodzin nierolniczych z przyłączeniem do kanalizacji. Co trzecie gospodarstwo na tym terenie posiadało dostęp do kanalizacji, podczas gdy w całej badanej zbiorowości takie przyłączenie posiadało co czwarte gospodarstwo. Świadczy to o nieco wyższym poziomie rozwoju infrastruktury technicznej w gminach tego makroregionu, co postrzegane jest jako jeden z czynników stanowiących o atrakcyjności osiedleńczej danego terenu.

Tabela 11. Odsetek rodzin wiejskich posiadających pojazdy w 2005 roku

Wyszczególnienie	Odsetek gospodarstw domowych posiadających pojazd wśród:		
	rodzin wiejskich ogółem	rodzin rolniczych	rodzin bezrolnych
Samochód osobowy	54,0	69,5	42,2
Drugi samochód w rodzinie	6,4	9,5	4,0
Motocykl	4,0	5,3	3,0

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Poprawa warunków bytowych rodzin niechłopskich uwidoczniła się nie tylko w coraz lepszym standardzie wyposażenia budynków mieszkalnych w podstawowe urządzenia techniczno-sanitarne, ale dotyczyła również posiadania środków transportu (głównie samochodów osobowych). W badanym pięcio-

leciu powszechność występowania, jak również relatywnie wysoki spadek cen pojazdów zarówno nowych, jak i używanych sprawiły, iż w 2005 roku fakt posiadania samochodu przestał być wyznacznikiem statusu materialnego jego właściciela. Z badań ankietowych wynika, że w 2005 roku, samochód osobowy posiadało na wsi ogółem 54,0% wiejskich rodzin, w tym 69,5% rodzin rolniczych i 42,3% rodzin bezrolnych. Należy również podkreślić, że samochód odgrywa istotną rolę dla mieszkańców obszarów wiejskich z uwagi na ograniczenia komunikacyjne oraz znaczne rozproszeniem sieci osiedleńczej.

Podsumowując analizę danych odnoszących się do poziomu życia rodzin nierolniczych należy uznać, że systematycznie się on poprawia, czego przykładem jest poprawa stanu wyposażenia gospodarstw domowych we wszystkie uwzględnione w analizie przedmioty trwałego użytkowania. Należy podkreślić, że w 2005 roku podobnie jak pięć lat wcześniej gospodarstwa domowe rodzin związanych z rolnictwem były lepiej wyposażone w przedmioty trwałego użytkowania niż rodzin bezrolnych, co należy łączyć z relatywnie wysokim odsetkiem utrzymujących się z emerytur i rent, co przekłada się na znaczący udział osób relatywnie uboższych w populacji bezrolnych¹⁴.

Ogólnie należy uznać, że w badanym okresie zarysowały się pozytywne zmiany w poziomie życia mieszkańców wsi. Na szczególną uwagę zasługuje wzrost rozpowszechnienia tych przedmiotów i urządzeń, które jeszcze kilka lat wcześniej w wiejskim środowisku uchodziły za dobra luksusowe i w które wieś była zdecydowanie słabiej wyposażona niż gospodarstwa domowe w miastach. Dotyczyło to zarówno nowoczesnych technologii informacyjnych (jak np. komputery i telefony komórkowe), jak i postępu w korzystaniu z dobrej jakości sprzętu AGD/RTV. Obok tego wyraźnej poprawie uległ dostęp do urządzeń, które dotychczas, ze względu na opóźnienia w rozwoju infrastruktury technicznej, na obszarach wiejskich były stosunkowo słabo rozpowszechnione. Potwierdza to przede wszystkim duży wzrost odsetka rodzin posiadających w gospodarstwie domowym pralki automatyczne, co w dużej mierze warunkowane jest stopniem rozwoju sieci wodociągowo-kanalizacyjnej na wsi. Wyżej opisane zjawiska świadczą o wzrastającej sile nabywczej ludności wiejskiej oraz o poprawie poziomu życia w tym środowisku.

---

¹⁴ zob. A. Wrzochalska, *Poziom życia wiejskich...*, op. cit. s. 49.

Podsumowanie

Analiza danych o wiejskiej populacji żyjącej poza gospodarstwami rolnymi wykazała przede wszystkim, że jest to grupa, która stanowi coraz bardziej znaczącą część mieszkańców obszarów wiejskich. Aż 57% rodzin z ogółu wiejskiej społeczności żyje poza gospodarstwami rolnymi. Na niektórych obszarach, a zwłaszcza południowo-zachodnich i północnych, udział tej grupy stanowi trzy czwarte ogółu wiejskich rodzin. Nawet na wschodnich terenach kraju, a więc tam, gdzie gospodarstwa rolne cechowały się szczególnie tradycyjnymi formami powiązań rodzinnych, niezależnie od statusu ekonomicznego poszczególnych osób, prawie połowę wiejskiej społeczności tworzą rodziny bezrolne.

Różnice przestrzenne w rozmieszczeniu grupy ludności bezrolnej wynikają z odmienności w społeczno-ekonomicznym poziomie rozwoju poszczególnych terenów, co przekłada się na mechanizmy kształtowania się grupy rodzin bezrolnych i jej cechy. W rezultacie zachował się już wcześniej ukształtowany podział na zachodnią i północną część kraju, gdzie ludność wiejska charakteryzowała się wysokim udziałem rodzin nierolniczych, oraz środkowe i wschodnie tereny kraju z relatywnie małym odsetkiem rodzin nierolniczych. W konsekwencji przekłada się to na międzyregionalne zróżnicowanie według cech społeczno-demograficznych badanej grupy.

Zmiany w liczebnej wielkości zbioru rodzin niechłopskich następowały w wyniku różnych form ruchliwości ludności wiejskiej. Przede wszystkim były one efektem zjawisk migracyjnych (opuszczania wsi bądź osiedlania się we wsi), łączenia się mieszkańców wsi w oddzielne rodziny oraz rozpadu rodzin istniejących, a także przekształceń w użytkowaniu i własności ziemi o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych. Przyczyn odchodzenia od rolnictwa należy poszukiwać przede wszystkim w zmianach, jakie nastąpiły w tym dziale gospodarki pod wpływem nowych uwarunkowań makroekonomicznych. Po akcesji Polski do Unii Europejskiej gospodarstwa rolne stanęły przed wyzwaniem działalności w warunkach dużej konkurencji oraz konieczności ograniczania kosztów produkcji. Z drugiej strony polepszające się ogólne warunki gospodarcze oraz znaczne rozdrobnienie agrarne, które cechuje polskie gospodarstwa indywidualne i związane z tym bezrobocie ukryte w rolnictwie, przyczyniały się do wzrostu zainteresowania podjęciem nierolniczej aktywności ekonomicznej i zmianą statusu nowych rodzin na bezrolne. Takim postawom sprzyjały głównie zwiększające się możliwości podejmowania pracy najemnej. W efekcie w latach 2000-2005 ponad 70% nowych rodzin bezrolnych utworzyły osoby pochodzące z rodzin rolniczych.

Na proces kształtowania się zbiorowości bezrolnej na obszarach wiejskich, w ostatnich latach silniej niż w wcześniejszych okresach miała wpływ migracja rodzin i osób z tej grupy. Ogółem w latach 2000-2005 ze zbioru bezrolnych ubyło 12% rodzin. W tej grupie stosunkowo najwięcej z rodzin bezrolnych opuściło wieś i przeniosło się do miasta (blisko 60%). Blisko 40% migrujących rodzin przeprowadziło się do innej wsi, a tylko 5% opuściło swoją wieś z powodu wyjazdu za granicę. Z kolei nieliczne migracje indywidualne wśród rodzin bezrolnych, inaczej niż w przypadku wychodźstwa rodzin, najczęściej dotyczyły mobilności w obrębie obszarów wiejskich – 45% osób opuszczających badaną wieś nie zmieniało zamieszkiwanego środowiska. Z zebranych informacji wynikało, że coraz częściej wśród osób opuszczających wieś pojawiły się przypadki wyjazdu za granicę. Zjawisko to dotyczyło blisko 14% ogólnej liczby osób wyjeżdżających ze wsi.

Ogólnie w latach 2000-2005 saldo ruchliwości rodzin bezrolnych było dodatnie. Więcej rodzin przybywało (wśród ogółu objętych ankietą odnotowano 13% nowych jednostek) niż ubywało (ze zbioru badanych ubyło 12%), jednakże proporcje te nie zarysowały się już tak wyraźne jak w latach 1996-2000 roku (16% nowych jednostek wobec 5% zlikwidowanych). Tym samym należy uznać, że mobilność ludności nierolniczej wykazywała w badanym okresie tendencje wzrostową. Należy przypuszczać, że na zwiększenie się (ponad dwukrotne) udziału rodzin, które ubyły z grupy bezrolnych wpłynęły głównie zmiany na rynku pracy oraz pojawiające się możliwości stałej migracji.

Ludność wiejska bez gospodarstw rolnych charakteryzowała się wysokim odsetkiem młodych osób w wieku produkcyjnym, jak również stosunkowo dużym udziałem dzieci i młodzieży. W wieku przedprodukcyjnym była niemal jedna czwarta ludności, co wciąż przewyższało wielkość grupy osób w wieku poprodukcyjnym, która stanowiła niespełna jedną piątą badanego zbioru. Mimo to, w okresie ostatnich lat można zauważyć tendencję do narastania procesu demograficznego starzenia się zbiorowości bezrolnej ludności wiejskiej. W latach 2000-2005 w stosunku do poprzedniego okresu powiększeniu uległa grupa osób w wieku poprodukcyjnym oraz produkcyjnym niemobilnym.

Struktura demograficzna ludności nierolniczej na obszarach wiejskich od lat jest kształtowana przede wszystkim przez napływ do tej grupy osób odchodzących z rolnictwa do pracy zarobkowej. W ostatnich latach ważnym czynnikiem wpływającym na strukturę wieku tej grupy są zmiany, jakie w niej następują w wyniku migracji zarobkowej rodzin i ich członków oraz wzrostu skolaryzacji, szczególnie w odniesieniu do edukacji na poziomie wyższym. Nie bez znaczenia jest również napływ do rodzin bezrolnych emerytowanych rolników.

To zjawisko wobec zjawisk migracyjnych młodych osób z rodzin nierolniczych, w konsekwencji decyduje o procesie demograficznego starzenia się charakteryzowanej zbiorowości.

Zgodnie z ogólnymi trendami w latach 2000-2005 wzrastał udział ludności pracującej zarobkowo (z niemal 48% w 2000 roku do około 52% w 2005 roku). Większość wśród utrzymujących się z zarobkowania stanowiły rodziny pracownicze, tj. takie, których dochody pochodziły z pracy najemnej (47%). Stosunkowo niewiele wiejskich rodzin bezrolnych utrzymywało się z prowadzenia działalności gospodarczej na własny rachunek (5%). Należy uznać, że ta forma zarobkowania ciągle stanowi dla wiejskich rodzin bezrolnych mało dostępną drogę w organizowaniu podstawowego źródła utrzymania i uzyskiwania stabilności ekonomicznej.

Istotny wpływ na uaktywnienie potencjalnych możliwości samoorganizacji miejsc pracy mają inicjatywy lokalne oraz przykład udanych przedsięwzięć. Z przeprowadzonych badań wynikało, że w grupie rodzin bezrolnych rozpowszechnienie działalności gospodarczej na własny rachunek następowało na zasadzie włączania się w już wcześniej zaawansowane procesy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Przykładem takich zależności był relatywnie wysoki odsetek rodzin bezrolnych utrzymujących się z pracy na własny rachunek w makroregionie południowo-wschodnim. Jest to teren o dużym rozdrobieniu agrarnym i wieloletnich tradycjach zarobkowania ludności wiejskiej. Na tym obszarze od wielu dziesięcioleci licznie były migracje zarobkowe, a powracające z nich osoby często zakładały własne firmy, nie tylko inwestując w ten sposób zarobione środki pieniężne, ale także wykorzystując doświadczenia zawodowe nabyte podczas pracy za granicą. Część z pozbawionej możliwości najemnego zatrudnienia wiejskiej ludności bezrolnej starała się przejmować te umiejętności na zasadzie obserwacji i naśladownictwa początną sąsiadów. Dodatkowo, zróżnicowane warunki geograficzno-przyrodnicze spowodowały, że wiele z wiejskich miejscowości położonych w tej części kraju mogło wykorzystać dogodne położenie na rzecz rozwoju zróżnicowanych form nierolniczej działalności gospodarczej (walory krajobrazowe, bliskie położenie przejść granicznych). W konsekwencji opisywanych mechanizmów, w makroregionie południowo-wschodnim odsetek rodzin niechłopskich utrzymujących się z pracy na własny rachunek stanowił prawie 9% i tym samym był o jedną trzecią wyższy niż średnio w całym charakteryzowanym zbiorze.

Z analizy danych o źródłach utrzymania rodzin nierolniczych wynika, że w 2005 roku przeciętny dochód w przeliczeniu na jedną rodzinę bezrolną wynosił niespełna 21 tys. zł i był niższy niż w rodzinach rolniczych (ponad 36 tys. zł).

Dysproporcje w dochodach, występujące pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych a zbiorowością z rodzin bezrolnych, wynikają z różnic w strukturze dochodów porównywanych grup. W zbiorowości rodzin bezrolnych ponad jedną trzecią dochodów pochodziło ze źródeł niezarobkowych (emerytury, renty, zasiłki i inne), natomiast wśród ludności z rodzin rolniczych dochody z tych źródeł wynosiły nieco ponad jedną piątą.

W 2005 roku utrzymywały się odmienności przestrzenne w strukturze wiejskich rodzin bezrolnych według głównych źródeł utrzymania oraz zróżnicowanie według poziomu przychodów w przeliczeniu na rodzinę. W makroregionie południowo-wschodnim rodziny nieposiadające gospodarstwa rolnego uzyskiwały roczny przychód na poziomie ponad 24 tys. zł, podczas gdy w makroregionie środkowowschodnim było to mniej niż 18 tys. zł. Rozwarstwienie to w mniejszym stopniu dotyczyło zróżnicowania rodzin pod względem przychodów w przeliczeniu na jedną osobę. Niemniej przeciętna rodzina bezrolna na południowo-zachodnich terenach Polski dysponowała kwotą aż o 2 tys. zł większą niż rodzina nierolnicza na obszarze północnym. Wielkość przychodów w przeliczeniu na członka statystycznej rodziny bezrolnej była dość wyrównana i z wyjątkiem makroregionu północnego kształtowała się na poziomie około 7 tys. zł w skali roku (w roku 2000 wartość wskaźnika wynosiła ok. 6 tys. zł).

Interpretując dysproporcje regionalne w poziomie przychodów rodzin bezrolnych trzeba brać pod uwagę, że na poszczególnych terenach zaznacza się również istotne zróżnicowanie na szczeblu lokalnym i w każdym z wymienionych makroregionów można wyodrębnić wsie i gminy, których zaawansowanie w procesach wielofunkcyjnego rozwoju wsi, podejmowania nierolniczej działalności gospodarczej jest relatywnie wysokie, oraz miejscowości, w których nie podjęto żadnych działań dostosowawczych do nowych uwarunkowań ekonomicznych, i w których poziom życia ludności jest szczególnie niski.

Badania ankietowe dotyczące wyposażenia gospodarstw domowych w podstawowe urządzenia i przedmioty wykazały, że w latach 2000-2005 stan posiadania wiejskich rodzin bezrolnych uległ znaczącej poprawie. Dotyczyło to wszystkich wyodrębnionych w badaniu dóbr trwałego użytku. Stosunkowo najwyraźniej dotyczyło to grupy sprzętów, które jeszcze w 2000 roku były stosunkowo słabo rozpowszechnione w wiejskim środowisku. Największy, bo aż czterokrotny wzrost odnotowano w odniesieniu do liczebności rodzin bezrolnych, które w badanym okresie nabyły telefony komórkowe i niemal taki sam w odniesieniu do komputerów osobistych. Z uwagi na ograniczenia komunikacyjne oraz znaczne rozproszenie wiejskiej sieci osiedleńczej posiadanie tych sprzętów można uznać za czynnik poprawy jakości życia na wsi. Podkreślić

należy, że w 2005 roku niemal wszystkie gospodarstwa rodzin bezrolnych wyposażone były w takie dobra, jak lodówka, telewizor czy kuchnia gazowa. Świadczy to o wzrastającej sile nabywczej oraz o poprawie poziomu życia ludności wiejskiej. Ponadto presję konsumpcyjną stymuluje postęp technologiczny oraz wzory społeczne w dążeniu do zwiększania stanu posiadania.

Na podstawie analizy procesów rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich można założyć, że przemiany w liczebności zbiorowości rodzin bezrolnych ulegać będą dalszej dynamizacji i że ta grupa społeczno-zawodowa będzie w coraz większym stopniu współdecydowała o rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich.

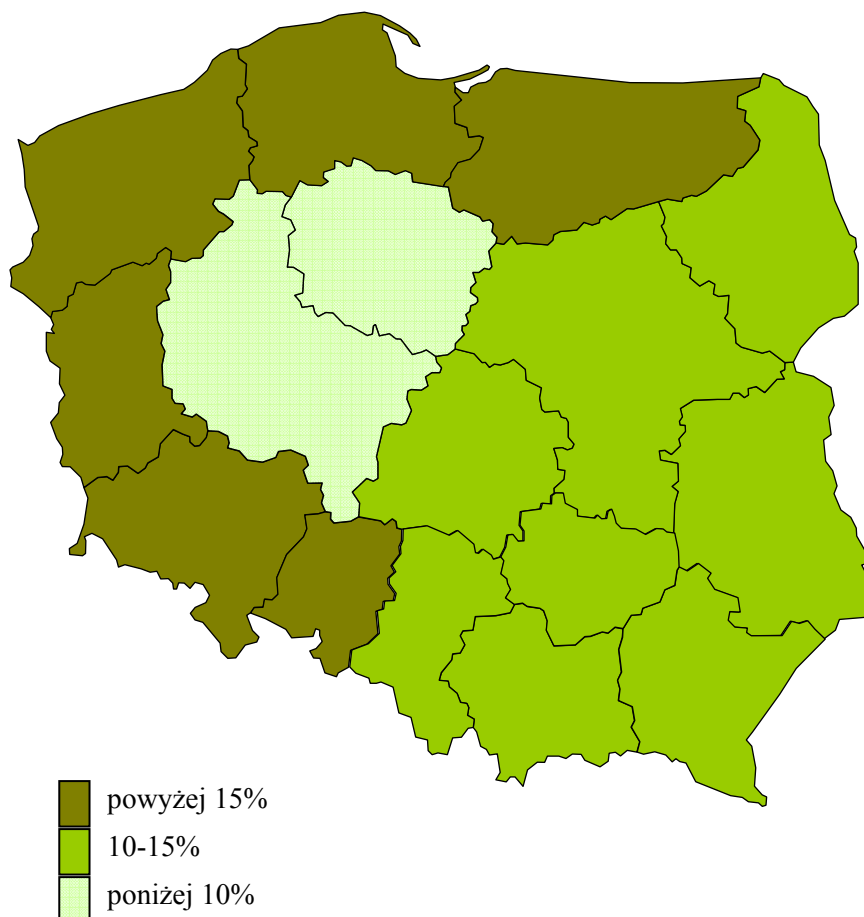
Literatura

1. Kowalski A., *Inwestycje lokalne i źródła ich finansowania*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
2. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Krajowy Plan Strategiczny Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, Warszawa 2007.
3. Ostrowski L., *Mieszkania ludności wiejskiej i ich wyposażenie*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 348, IERiGŻ, Warszawa 1993.
4. Pohoski M., *Migracje ze wsi do miast*, PWE, Warszawa 1963.
5. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, GUS, Warszawa 2005.
6. Sikorska A., *Przemiany społeczno-ekonomicznej struktury niechłopskiej ludności wiejskiej*, Studia i Monografie nr 73, IERiGŻ, Warszawa 1995.
7. Sikorska A., *Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności niechłopskiej w okresie transformacji ustrojowej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
8. Sikorska A., *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2001.
9. Wrzochalska A., *Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Raport 36, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
10. Wydro K. B., *Nowoczesne usługi informacyjne stymulatorem rozwoju obszarów wiejskich*, „Przegląd Telekomunikacyjny i Wiadomości Telekomunikacyjne”, Nr 6/2002.
11. Zwoliński Ł., *Wybrane cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Raport 58, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

ANEKS

Mapa A1. Przestrzenne zróżnicowanie wielkości udziału osób migrujących za granicę wśród wychodźców indywidualnych z rodzin nierolniczych w latach 2000-2005

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

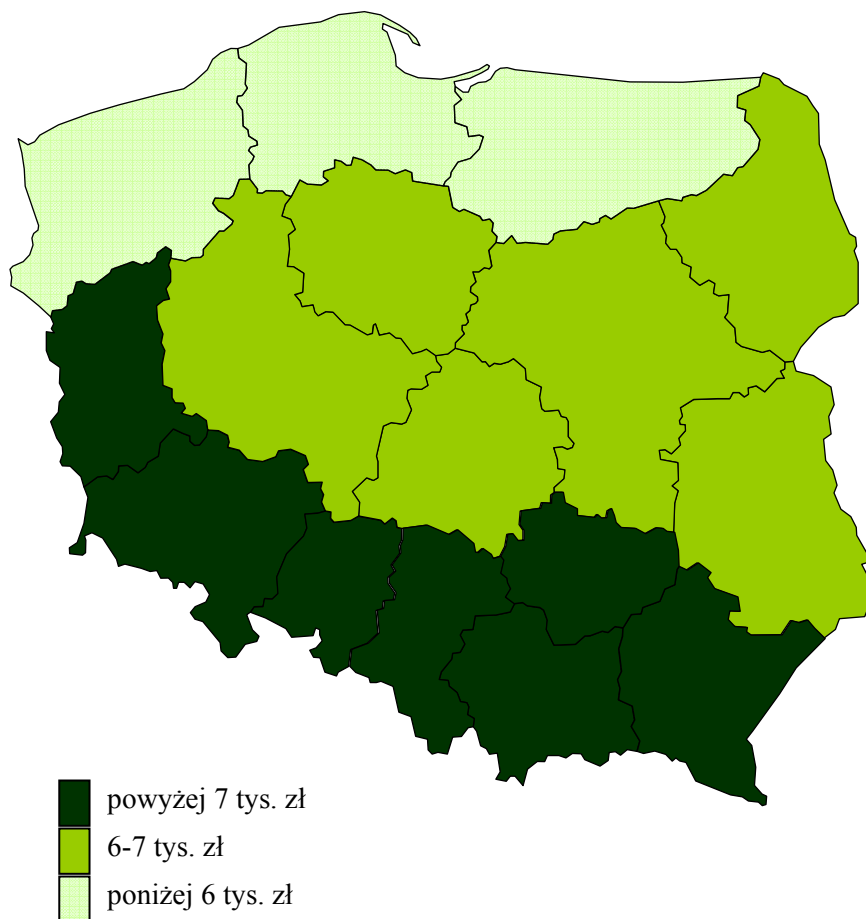
Mapa A2. Przestrzenne zróżnicowanie wielkości udziału rodzin nierolniczych prowadzących działalność na własny rachunek

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

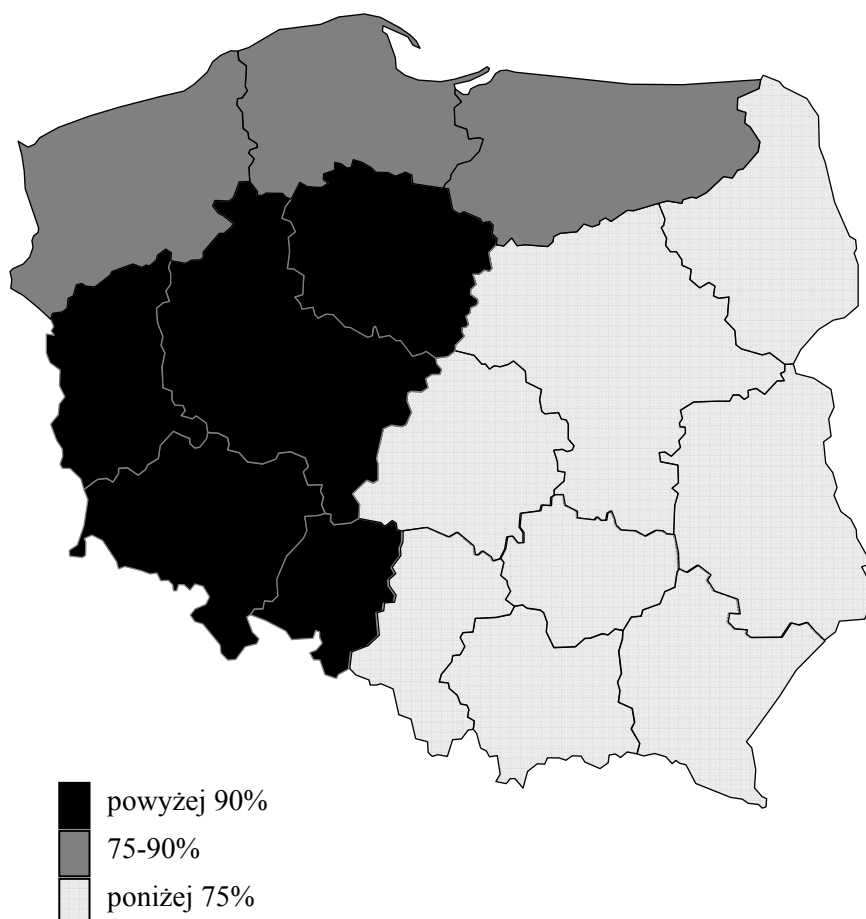

Mapa A3. Przestrzenne różnice wielkości średnich przychodów rodzin bezrolnych w przeliczeniu na osobę w 2005 roku

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Mapa A4. Przestrzenne zróżnicowanie wielkości udziału gospodarstw domowych rodzin bezrolnych wyposażonych w instalację wodociągową

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.